

bilimname 51, 2024/1, 313-350

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 18.12.2023, Kabul Tarihi: 08.04.2024, Yayın Tarihi: 30.04.2024

doi: 10.28949/bilimname.1406544

MÜTEAHHİR DÖNEM HANEFÎ FAKİHLERİNİN KURUCU İMAMLARA USULDE MUHALEFETİ MÜMKÜN MÜ?:

İBNÜ'L-HÜMÂM ÖZELİNDE BİR İNCELEME

Ünal ŞAHİN^a

Öz

Bu çalışmada Hanefî mezhebinin kurucu imamlarına müteahhir dönem mezhep fakihlerinin usul mesailinde muhalefet edip edemeyeceği hususu ele alınmıştır. Konu hakkında Hanefî mezhebinde genel kabul, kurucu imamlara usulde muhalefetin olmadığı yönündedir. Bu kabulün Sanayi Devrimi'ne kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Ancak sonraki dönemlerde meselenin farklı bir noktaya evrildiği görülmektedir. Bilhassa modern dönem çalışmalarında kurucu imamlara gerçek anlamda muhalefetin varlığı, sınırları ve keyfiyeti sorgulanmıştır. İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) özelinde meseleye bakıldığında ise daha farklı bir tablo karşımıza çıkmaktadır. O, hicri 9. Asırda Mısır'da yaşamış bir Hanefî fakih olarak, farklı bir âlim profili ortaya koymakta ve usul meselelerinde içtihatla bulunmaktadır. Bu içtihatlar, mezhepte istikrar bulan ve kurucu imamların görüşlerini yansıtan metinlerden farklılık arz etmektedir. Onun, muhalefet ettiği konuların örf, âdet, zaman ve zemine göre değişen ayrıca, fetva mahiyetinde olmayan görüşlerden müteşekkil olduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Bu kapsamda İbnü'l-Hümâm'ın usulî konularda mezhepteki yerleşik yaklaşımdan farklı görüşler ileri sürdüğü ve bunları temellendirmeye çalıştığı görülmektedir. Diğer taraftan İbnü'l-Hümâm'ın bu yönü, mezhep usulünden bütünüyle ayrılmadan tikel meselelerde içtihat faaliyetinin de devam ettiğinin açık delillerindedir. Buradan, mezhep ulemasının ilmî yetkinliğe ulaştığında fûrû fıkıh bir tarafa usul mesailinde dahi içtihat ettiği anlaşılmaktadır. Bu içtihatların, farklı bir mezhep görüşünün tercihi olmadığı bilakis, delilden hareketle ulaşılan neticeler olduğu belirtilmelidir. Ayrıca onun Hanefî mezhebinde istikrar bulan yaklaşımdan ayrılan her bir farklı görüşü, içtihat merkezli olmayıp bazen konu hakkında tercih olabilmektedir. Bundan dolayı bu gibi farklılıkların içtihat mı yoksa tercih mi olduğunun iyice tetkik edilmesi gerekmektedir.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, unalsahinn29@gmail.com

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Kurucu imam, İbnü'l-Hümâm, Usul, Muhalefet.

**IS IT POSSIBLE FOR THE HANAFI JURISPRUDENTS OF THE LATER PERIOD
TO DISAGREE WITH THE FOUNDING IMAMS?: AN EXAMINATION SPECIAL
TO IBN AL-HUMAM**

Abstract

In this study, the issue of whether there can be opposition to the founding imams of the Hanafi sect in terms of procedure will be discussed. The general acceptance in the Hanafi sect on the subject is that there is no opposition to the founding imams in terms of procedure. It is possible to say that this perception in the sect continued until the Industrial Revolution. However, it is later observed that the issue evolved to a different point. Especially in modern period studies, the existence, limits and quality of the real opposition to the founding imams have been questioned. When we look at the issue specifically for Ibn al-Humam, a different picture emerges. As a Hanafi jurist who lived in Egyptian geography in the 9th century Hijri, he presents a different prototype of a scholar and makes ijihad on procedural issues. The opinions in question differ from the texts that find stability in the sect and reflect the views of the founding imams. It should also be stated that these issues consist of opinions that change according to customs, traditions, time and place and do not constitute fatwas. In this respect, it is seen that Ibn al-Humam put forward different views on procedural issues in the sect than the established perception in the sect and tried to base them. On the other hand, this aspect of Ibn al-Humam is clear evidence that his ijihad activities continue on particular issues without departing from the sectarian method. It is understood that when the scholars of the sect reached scientific competence, they made ijihad even in the field of usul, let alone fiqh. It should be noted that these jurisprudences are not the preferences of a different sect, but rather the conclusions reached based on evidence. In addition, each of his different views, which differ from the stable approach in the Hanafi sect, is not ijihad but can sometimes be a preference on the subject. Therefore, it is necessary to thoroughly examine whether such differences are jurisprudence or preference.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Keywords: Islamic Law, Founding Imam, Ibn al-Humam, Procedure, Opposition.

Giriş

Hanefî mezhebi, teşekkülünü tamamladıktan sonra mezhep içerisinde bölgesel ekoller ortaya çıkmıştır. Bunları Irak, Mâverâünnehr, Semerkant, Buhârâ ve Mısır olarak sıralamak mümkündür. Hanefî mezhebinin bu hukuk okulları içerisinde öne çıkan birçok âlim bulunmaktadır. Bunlardan birisi de hiç şüphesiz Sivas asıllı İbnü'l-Hümâm'dır. O, Mısır coğrafyasında Şâfiî fakihlerinin yoğun olduğu bir bölgede Hanefî mezhebinin önde gelen simaları arasında yer almıştır. Yazdığı eserler daha sonraki dönemlerde aşlamamış, bilhassa *el-Hidâye* şerhi *Fethü'l-kadîr* ve *et-Tahrîr* isimli usul eseri ile alana damgasını vurmuştur. Bu çalışmada geç dönem Hanefî fakihlerinin kurucu imamlara muhalefetinin imkânı tartışılacak ve İbnü'l-Hümâm'ın usulde muhalefet ettiği bazı görüşler ele alınacaktır. Bilindiği üzere Hanefî mezhebinin usul kuralları kurucu imamların görüşleri doğrultusunda sonraki fakihler eliyle oluşturulmuştur. Tespit edilen ilkelerde fakihler arasında farklılıklar görülse de mezhebin temel kabullerinden sayılan ana konularda ittifaktan söz etmek mümkündür. Bu bağlamda usûl-i fıkıhta Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) belirlediği kavaidin dışına çıkılmadığı yaygın bir kabuldür. Ancak Hanefî fakihleri içerisinde mezhebin ana görüşünden farklı şekilde bir tavır benimseyen ve bunu temellendiren fakihlerin varlığı bilinmektedir. İbnü'l-Hümâm da bu fakihler zümresindedir. Onun gerek usûl-i fıkıhta gerekse fûrû-ı fıkıhta mezhepte genel kabul görmüş düşünceler dışında müstakil görüşler ortaya koyduğu ve bunları temellendirdiği görülmektedir. Bu araştırmada İbnü'l-Hümâm'ın mezhepte benimsenen görüşün dışında, usule dair muhalefetleri incelenecek ve bunların mezhepteki farklı olan taraflarına işaret edilecektir. Bunlar yapılırken temsil gücü yüksek usul eserleri üzerinden mezhebin ana görüşü verilecek ve İbnü'l-Hümâm'ın konu hakkındaki farklı görüşlerine temasta bulunulacaktır. Böylelikle hem Hanefî mezhebi içerisinde ilgili konu hakkında ne söylendiğinin hem de İbnü'l-Hümâm'ın aynı mevzuda tutumunun ne olduğunun bilinmesine imkân sağlanacaktır. Öte yandan müteahhir dönem Hanefî fakihlerinin yetkinlik sağladığında hem usulde hem de fûrû fıkıhta tikel bazı meselelerde içtihatla bulunduğu ve kendine özgü görüşler ileri sürdüğü görülmüş olacaktır. Bununla birlikte bu konuların ispatı fıkıhın durağan bir halde olmadığını, ilimde derinleşen kimselerin içtihat faaliyetine devam ettiğini de gösterecektir.

A. İbnü'l-Hümâm'ın İchtihattaki Mertebesi

İbnü'l-Hümâm, farklı ilim dallarında birçok eser kaleme almıştır. Ancak onun daha çok fıkıh ve kelim alanında temayüz ettiği söylenebilir.

Modern dönemde kendisi üzerine yapılan çalışmalarda da bu iki alandaki faaliyetlerin bir hayli yoğun olduğu göze çarpar.¹ Onun usulcülerden sayılması ve isminin usul tabakât eserlerinde yer alması da bu alandaki güçlü ilişkisini gösteren başka bir husustur.²

İbnü'l-Hümâm'ın kudretli bir âlim olması, kendisinden sonraki Hanefî fukaha üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Onun fıkıh sahasında güçlü simalardan kabul edilmesi, kategorik olarak hangi müctehid tabakasında yer aldığı sorusunu da gündeme getirmektedir. Ancak İbn Kemal Paşa'ya (ö. 940/1534) kadar Hanefî mezhebi içerisinde böyle bir tasnifin olmaması,³ İbnü'l-Hümâm'ın da söz konusu tasnif içerisinde nerede olduğuna değinilmemesi sonucunu doğurmuştur.

İbn Kemal Paşa'nın fukahayı taksim eden tabakât tasnifi ise birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Onun bu eseri, "İslâm hukuk literatürüne en önemli katkılarından biri"⁴ olarak görülmekte, Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) döneminde devlet başkanının talebi üzerine kaleme alındığı ve fikhî muamelelerdeki istikrarı sağlamaya yönelik olduğu belirtilmektedir.⁵ Bu risalede İbn Kemal Paşa, çocuğunun çocuğuna yapılan vakfa kız çocuklarının dahil olup olmamasını tartışmakta, verdiği fetvaya geçerlilik kazandırmak, metodolojik olarak bir problemin bulunmadığını göstermek ve bunu sistematik hale getirmek için fakihleri yedi kısma ayırmaktadır.⁶ Ancak risalenin, döneminden ve bağlamından koparılarak yer yer haksız şekilde eleştirildiği görülmektedir.⁷

¹ İslâmî ilimlerin birçok disiplinde İbnü'l-Hümâm ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır. İbnü'l-Hümâm özelinde Yüksek Lisans düzeyinde Kelam alanında 13, İslam Hukuku alanında 5, Hadis alanında 3, İslâm Mezhepleri alanında 2, Doktora düzeyinde ise İslam Hukukunda 2, Hadis alanında ise 1 çalışma yapılmıştır. Ayrıca onun hakkında bir tane de doçentlik tezi hazırlanmıştır. Bunlarla birlikte Türkçe olarak İbnü'l-Hümâm'ın usule ilişkin ihtilaflarını ele alan çalışmaya ulaşılamamıştır. Bu açıdan yapılan bu çalışmanın İbnü'l-Hümâm'ın fıkıh anlayışına ve İslam Hukuku alanına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

² Abdullah Mustafa el-Merâğî, *el-Fethü'l-mübîn fi tabakâti'l-usûliyyîn* (Kahire: Abdülhamid Ahmed Hanefî, ts.), 3/37-39.

³ Şehabeddin b. Bahaüddin b. Sübhânî el-Kazânî el-Mercânî, *Nâzûratü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ ve in lem yeğibi's-şafak* (İstanbul-Amman: Darü'l-Hikme-Darü'l-Feth, 2012), 192.

⁴ Şükrü Özen, "Kemalpaşazâde (Fikhî Görüşleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/240.

⁵ Ahmet İnanır, "İbn Kemal'in Tabakatü'l-Fukahası ve Değerlendirilmesi" 37 (2012), 82.

⁶ Hasan Özer, "İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 359; İnanır, "İbn Kemal'in Tabakatü'l-Fukahası ve Değerlendirilmesi", 81-82.

⁷ Özellikle Salah Ebü'l-Hâc tarafından dile getirilen eleştirilerin bu kapsamda olduğunu söylemek mümkündür. Müellif, eserin olumsuz etkileri olduğunu ifade etmekte ve bu risalenin, dört imamdan sonra mutlak içtihat kapısını kapattığını, İmâmeyn'den sonra

İbnü'l-Hümâm'ın İbn Kemal Paşa'nın mezkûr tasnifi içerisinde hangi tabakadan sayılacağı hususunda ihtilaf edilmiştir. Söz gelimi İbn Nuceym'in (ö. 970/1563) İbnü'l-Hümâm'ı tercih ehlinden saydığı aktarılır.⁸ İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) ise İbnü'l-Hümâm'ın birçok kimseye göre içtihat derecesine ulaştığı bilgisine yer verir.⁹ Leknevî (1848-1886), bu durumu tasrih etmekle birlikte İbn Âbidîn'in bu değerlendirmesini "yerinde bir ifade" olarak görür.¹⁰ Bilhassa İbnü'l-Hümâm'ın talebelerinden Sehavî'nin (ö. 902/1497) "Eğer bedenine arız olan uzun süreli hastalıklar olmasaydı elbette mutlak ichtihad derecesine ulaşırdı"¹¹ şeklindeki ifadelerinin ulema üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Merâğî (1881-1945), ulemadan İbnü'l-Hümâm'ın mutlak içtihat derecesine ulaştığını kabul edenlerin olduğunu aktarır. Kendisi ise onun cüz'iyatta müçtehit olduğunu, Ebû Hanîfe'ye muhalif görüşleri bulunduğunu ve bazı konularda tercihlere başvurduğunu açıkça ifade eder. Merâğî, İbnü'l-Hümâm'ın cüz'iyatta müçtehit olmasını ise içtihadın tecezzi kabul etmesiyle temellendirir. O, Gazzâlî (ö. 505/1111), İsnevî (ö. 771/1370) ve İbnü's-Sübkî'nin (ö. 772/1370) de bu görüşte olduklarını nakleder.¹²

İbnü'l-Hümâm'ın yaşadığı dönem içerisindeki fıkıh yazım faaliyetlerine bakıldığında onun ne derece yetkinlik gösterdiği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Hümâm, XV. asır Hanefî fakihlerinin önde gelen isimlerinden Bezzâzî (ö. 827/1424), Fenârî (ö. 834/1431), Aynî (ö. 855/1451), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), Kâfiyeci (ö. 879/1474), İbnü's-Şihne (ö. 882/1477), Molla Hüsrev (ö. 885/1480) ve İbnü'l-Gars (ö. 894/1489) gibi isimlerle mukayese edildiğinde onun ilmî kudretinin ne derece güçlü olduğu görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Hümâm, hocası Kâriülhidâye'nin (ö. 829/1426), fetvalarını *el-Fetâva's-Sirâciyye* ismiyle derlemiş ve eserin yazımında büyük payı olmuştur. Bundan dolayı

mezhepte müctehid olmanın önünde engel olduğunu, mütûn asrından sonra da tefakkuh ve fikhî zabtın bu risale sebebiyle durdurduğunu ayrıca fikhî donuk bir hale geçirdiğini ileri sürmektedir. Halbuki bu risale, hicri 9'uncu asırda yazılmıştır. Mezhep imamlarından sonra mutlak içtihadı ve kendi dönemine kadar yapılan fikhî faaliyetleri nasıl durdurduğunun sorulması gerekmektedir. Bk. Salah Muhammed Salim Ebü'l-Hâc, "el-İntikâdât alâ Tabakâti İbn Kemâl Bâşâ", *Usûl: İslam Araştırmaları* 24 (2015), 129.

⁸ Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 180; Merâğî, *el-Fethü'l-mübîn*, 3/38.

⁹ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut-İstanbul: Daru'l-Fikr-Kahraman Yayınları, 1992), 3/621, 688.

¹⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 180.

¹¹ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b Abdirrahmân b Muhammed Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-hayat, ts.), 8/131.

¹² Merâğî, *el-Fethü'l-mübîn*, 3/38.

Kâriülhidâye, İbnü'l-Hümâm hakkında “*es-Sirâc*’tan istifade etmekten daha çok ifade etti [yazımına katkıda bulundu]” şeklindeki ifadeleriyle onun ilmî yetkinliğine işaret etmiştir.¹³ Makûlatta mukallit olmadığını ifade eden İbnü'l-Hümâm, kendi dönemindeki içtihat faaliyetlerine de temas eder. O, zamanındaki ifta çalışmalarını, müftînin, müsteftinin alması için imamların kavillerinin nakil (tahkiye) işlemi olarak görür.¹⁴ İbnü'l-Hümâm’ın bahsi geçen ifadelerin ötesinde mezhep adına büyük bir açılım sağladığı ve içtihat faaliyetlerinde bulunduğu müşahede edilmektedir. Onun bu tavrının müçtehit olarak kabul edilmesindeki rolüne de dikkat çekilmiştir.¹⁵

Diğer taraftan İbnü'l-Hümâm’ın eserlerinin onun içtihatteki mertebesini gösterecek nitelikte olduğu fukaha tarafından belirtilmiştir.¹⁶ Eserlerindeki üslup sonraki fakihlerce de fark edilmiş ve bazıları nezdinde “muhakkiklerin sonuncusu” olarak tavsif edilmiş,¹⁷ İbnü'l-Hümâm üzerine yapılan çalışmalarda da bu husus dile getirilmiştir.¹⁸ Kendisinin aklî ilimlerde herhangi bir kimseyi taklit etmediği ifadesi onun bu alana dair yetkinliği olarak kabul edilmiştir.¹⁹ Ayrıca Mercânî’nin (1818-1889) İbnü'l-Hümâm hakkındaki sitayişkâr ifadeleri de onun içtihatteki derecesine işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir.²⁰ Günümüz âlimlerinden Muhammed Takî el-Osmânî de İbnü'l-Hümâm’ı “müçtehit fi’l-mezhep” olarak kabul etmektedir.²¹ İbn Kemal Paşa’nın tabakâtı dikkate alınıp mezkûr varsayım ile karşılaştırıldığında, İbnü'l-Hümâm’ın klasik dönem anlayışında İmâmeyn ile aynı noktada olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu kabulün birçok noktadan eleştiriye açık olduğu aşikârdır.

¹³ Sehâvî, *ed-Dav’ü'l-lâmi’ li-ehli’l-karni’t-tâsi*, 8/128. (وكتب له السراج؛ أنه أفاد أكثر مما استفاد بقراءة) (السراج)

¹⁴ Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr* (Beyrut: Darü'l-fikr, ts.), 7/256.

¹⁵ Selman Gündüz, *İbnü'l-Hümâm’ın Mezhebe Muhalif Görüşleri ve Tercihleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 74.

¹⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi’l-Hanefiyye*, 180; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/688.

¹⁷ Mehmed Fikhî el-Aynî, *Risâle fi edebi’l-müftî* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2018), 67, 98.

¹⁸ Kemal Ükâsîn, *el-Kavâidü’l-usûliyye fi kitâbi Fethi’l-kadîr* (Cezayir: Cezayir Üniversitesi Külliyyetü’l-ulûmu’l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2005), 48-50.

¹⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-Süyûtî, *Buḡyetu’l-Vu’ât fi Tabakâti’l-Luḡaviyyîn ve’n-Nuḥât*, thk. Muhammed Ebü'l-Faḍl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Aşriyye, ts.), 1/167.

²⁰ Mercânî, *Nâzûratü’l-hak*, 399-400.

²¹ Muhammed Taki Osmanî, *Usûlü’l-iftâ ve âdâbuhû* (Mektebetü Maârifî’l-Kur’an, 2011), 100.

B. Mezhepte Usule İlişkin İhtilafın İmkânı

Hanefî mezhebinde, Ebû Hanîfe ve diğer kurucu imamlara usulde muhalefetin imkânı sorgulanmıştır. İmâmeyn ve diğer imamların içtihatları konularına dair ifadeler satır aralarında yer almaktadır.²² Nablusî'ye (ö. 1143/1731) yöneltilen soru ise konu hakkında müstakil risale yazılmasına sebep olmuştur.²³ Aynı şekilde mevzu, günümüz araştırmacıları tarafından da ele alınmaktadır.²⁴ Klasik dönem ulemasının ortak bir tavrı olarak usulde kurucu imamlara muhalefetin mümkün olmadığı noktasında birleştikleri söylenebilir. Bu tavır İbn Kemal Paşa tarafından iyice gün yüzüne çıkarılmış, devam eden süreçte bu tutum çok büyük oranda hüsn-i kabul görmüştür. Bu çizgi, mezhebin usulü'l-iftâ kitaplarında da sürdürülmüştür. Fetva verirken sırasıyla Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) kavlinin tercih edilmesi gerektiği açıkça vurgulanır.²⁵ Bu anlayışın klasik dönem eserlerinde de yer aldığı görülür. Bilhassa Üşî'nin (ö. 575/1179) *el-Fetâva's-Sirâciyye*²⁶ ve Gaznevî'nin (ö. 593/1197) *el-Hâvi'l-kudsî* eserindeki ifadeleri, sonraki ulema için hareket noktası olmuştur denilebilir.²⁷ Mezhepte erken dönem usulü'l-iftâ eserlerinden birisi olarak görülebilecek *et-Tırâzü'l-müzheb*'te de Ebû Hanîfe'nin kavlinin öncelendiği müşahede edilmektedir. İmâmeyn'in kavlinin ise zamanın değişmesine bağlı olarak verdikleri fetvalarda Ebû Hanîfe'nin kavline rağmen râcih görüldüğü anlaşılmaktadır.²⁸ Mezhepte baskın olan bu anlayış, İbn Âbidîn'e kadar devam etmiştir. İbn Âbidîn, usulü'l-iftâsında mezkûr anlayışı yansıtan çizgiden ayrılmaz.²⁹ Konu hakkında yapılan çalışmalarda da belirtildiği gibi, altıncı asırdan sonra Hanefî

²² Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Daru'l-Marife, ts.), 1/10; Hasan Özer, "Hanefî Fakîhi Molla Hüsrev'in (885/1480) Fıkıh Usûlüne Ait Bir Risâlesi:", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 8 (2006), 278.

²³ Seyit Mehmet Uğur, "Abdülganî b. İsmail en-Nablusî'nin 'el-Cevâbü's-Şerîf li'l-Hazreti's-Şerîfe fi Enne Mezhebe Ebî Yûsuf ve Muhammed Hüve Mezhebü Ebî Hanîfe' İsimli Risalesinin Tahkik ve Tahlili", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 613-633.

²⁴ Osman Bayder, *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı Hanefî Mezhebi Örneği* (Maarif Mektepleri, 2018), 47 vd.; Seyit Mehmet Uğur, *Hanefilerde Mezhep İçi Tercih ve Usulü* (İstanbul: İFAV (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), 2019), 249-268.

²⁵ Aynî, *Risâle fi edebi'l-müftî*, 64-65.

²⁶ Ebû Muhammed Siraceddin Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman el-Üşî, *el-Fetâva's-sirâciyye* (Dârü'l-Ulum Zekeriyya, 2011), 602.

²⁷ Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd el-Gaznevî, *el-Hâvi'l-kudsî (fi fûrû'l-fikhi'l-Hanefî)* (Dimaşk & Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2011), 2/562.

²⁸ Osman Bayder, "Bedreddin eş-Şuhâvî'nin et-Tırâzü'l-Müzheb Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* II/1 (2019), 243.

²⁹ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dimaşkî İbn Âbidîn, *Ukûdu resmî'l-müftî* (Suriye: Matbaatü'l-maarif, 1301), 17-23.

mezhebinde üç imamın ittifak ettikleri bir hususta onlara muhalefetin caiz görülmediği metinlerde yer almıştır.³⁰

Hanefî mezhebinin birikimsel süreci ve geniş bir coğrafyadaki varlığı dikkate alındığında bu mevzuda farklı görüşlerin bulunması doğaldır. Nitekim Dihlevî (ö. 1176/1762) tarafından klasik dönemde dört mezhep imamının dışında mutlak müctehid olmadığı kabulü eleştirilmiş, onunla başlayan içtihat çağrıları yankı bulmuş ve bahsi geçen görüş sonraki ulema tarafından da tenkit edilmiştir. Söz gelimi Mercânî,³¹ Leknevî³² ve Kevserî (1879-1952) gibi isimler mutlak içtihat sınırlandırılan müctehitler dışında başka kimselerin de bu kategoride olduğunu savunmuşlardır.³³ İbn Kemal Paşa'nın taksimine ve mezhepteki genel kabule eleştiri getiren âlimler, kurucu imamlardan sonraki fakihlerin usule ilişkin ihtilaflarından söz etmişlerdir. Ancak bunların tikel birkaç örnekle sınırlı olduğunu söylemek gerekir. Söz gelimi Mercânî tarafından dile getirilen Kerhî (ö. 340/952) ve Cessâs'tan (ö. 370/980) aktarılan usule dair muhalefet örnekleri üzerinde durulmamış ve zihinsel altyapısı oluşturulmamıştır.³⁴ Dihlevî ile birlikte dile getirilen mutlak içtihat çağrılarının “tepkisel davranışla malul olduğu”, “teorik zemini hazırlanmadan, kapsamlı ve müdellel olarak ele alınıp ispatlanmadığı” ve söz konusu itirazların “refleksif söylem” olduğu ileri sürülmüştür.³⁵ Bu bağlamda Apaydın, mutlak içtihat söylemlerinin “nasıl yapılacağı konusunda işe yarar bir teori ortaya çıkmadığını” dile getirmektedir.³⁶ Uğur da kurucu imama muhalefet olduğunu dile getirenlerin, görüşlerini destekleyecek somut delil ileri sürmemelerine dikkat çekmektedir.³⁷ Ayrıca Dihlevî'nin mezhep usulünün oluşumuna dair serdettiği iddialar son dönem araştırmacıları tarafından da eleştirilmiş ve onun görüşleri nakz edilmeye çalışılmıştır.³⁸

Kurucu imamlara muhalefet edilip edilemeyeceği hususu günümüz araştırmacıları tarafından da anlamlandırılmak istenmiştir. Örneğin Bayder,

³⁰ Bayder, *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı Hanefî Mezhebi Örneği*, 52.

³¹ Mercânî, *Nâzûratü'l-hak*, 193 vd.

³² Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevî, *en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâli'u'l-Câmi'a's-sagîr* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1990), 12.

³³ Muhammed Zahid b el-Hasan Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kadî*, 1948, 28, 60.

³⁴ Mercânî, *Nâzûratü'l-hak*, 202-203.

³⁵ Ünal Şahin, *İmam Züfer ve Usul Anlayışı* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 90.

³⁶ H. Yunus Apaydın, *Din ve Fıkıh Yazıları* (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayinevi, 2018), 117.

³⁷ Uğur, *Hanefilerde Mezhep İçi Tercih ve Usulü*, 264.

³⁸ Heysem Hazne, *Tatavvuru'l-fikri'l-usûli'l-Hanefî* (Amman: Dar'ü'r-Razi, 2007), 144-149.

kurucu imamlara muhalefetin imkânını ve teorik zeminini izah etmeye çalışmıştır. Kurucu imama muhalefeti teori ve pratik olmak üzere iki kısımda ele alan Bayder, teoride Ebû Hanîfe'ye muhalefeti İbn Kemal Paşa ve o çizgide bulunanlara göre İmam'ın öğrencileriyle birlikte son bulduğunu belirtir.³⁹ İmâmeyn'in de kurucu imam olma ihtimalini değerlendiren müellif, buna işaret sayılabilecek şeyleri beş başlık altında ele alır, sonra da mezkûr ihtimalleri İmameyn'in kurucu imam olamayacağı yönünde ispata çalışır. Müellif, İmâmeyn'in kurucu imam olarak kabul edilmesi durumunda Ebû Hanîfe'nin usulünün "eksik oluşturulmuş olması gerektirdiğini", Ebû Hanîfe hayattayken yaşının genç olmasından ötürü İmam Muhammed'in kurucu imam olamayacağını, Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra onu bu sıfatla görmeyenin "mezhebin içtihat usulüne müdahale" ve "onu değiştirme" gibi bir sonucu doğuracağını ileri sürer.⁴⁰ Bayder'in çalışmasının temel örgüsü: Ebû Hanîfe'nin mezhebin kurucusu olduğu ve onun dışında mezhep içinde bu seviyede içtihat derecesine ulaşan kimsenin olmadığı yönündedir. Bu durum, klasik dönem anlayışının ve geleneksel çizginin yansıması olarak da görülebilir. Zira Gaznevî ile perçinlenen kurucu imamlara muhalefetin olmadığı telakkisi (çok büyük oranda) son dönem ulemasına kadar devam etmiştir. Örneğin Hanefî mezhebinin son usûlü'l-iftâ eserlerinden birini kaleme alan İbn Âbidîn'in, İbn Kemal Paşa'nın taksimine dair herhangi bir itirazı olmaması onun da bu tasnifi benimsediğinin önemli bir işareti olarak görülebilir.⁴¹ Aynı şekilde eserinde Bilmen'in (1883-1971) de mutlak kabul ile bahsi geçen taksime yer vermesinden onun da bu kanıda olduğu söylenebilir.⁴² Günümüz araştırmacılarından Hazne'nin de bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Onun bilhassa Kerhî ve Cessâs özelinde dile getirdiği hususlar bunu göstermektedir.⁴³ Hukukî birliği sağlamaya yönelik bu çabanın anlamlı olduğu belirtilmelidir. Ancak entelektüel düzlemde genel kabulün tartışılması ve farklı görüşlerin belirtilmesi önünde bir engel bulunmamaktadır.

Bunlarla birlikte kurucu imamlara muhalefetin keyfiyeti de sorgulanmıştır. Bu hususta, kurucu imamlardan bir konuda herhangi bir naklin olmaması halinde (bu nakil ister zahir ister nadir rivayet kanalıyla gelmiş olsun) müteahhir fukahanın söz konusu meselede görüş

³⁹ Bayder, *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı Hanefî Mezhebi Örneği*, 97.

⁴⁰ Bayder, *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı Hanefî Mezhebi Örneği*, 75.

⁴¹ İbn Âbidîn, *Ukûdu resmi'l-müftî*, 4-5.

⁴² Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukûk-ı İslâmîyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967), 1/313-314.

⁴³ Hazne, *Tatavvuru'l-fikri'l-usûli'l-Hanefî*, 100.

belirtmesinin bir muhalefet olmayacağı ifade edilmiştir.⁴⁴ Bu durum herkesin kabul edeceği bir husustur. Bu kayıtlar da dikkate alındığında İbnü'l-Hümâm'a ait ihtilafların mezhep içi muhalefet olduğu görülecektir. Bu gibi yerleri "tercih içtihadı" olarak görmek mümkündür. Zira onun dile getirdiği konularda gerek Ebû Hanîfe'den gerekse diğer imamlardan nakiller mevcuttur. Ancak İbnü'l-Hümâm'ın bahsi geçen görüşlerin dışında daha farklı bir kanaat ortaya koyduğu ve bu iddiasını temellendirmeye çalıştığı da görülmektedir. Bu gibi muhalefetler dördüncü başlık altında incelenecektir.

C. İbnü'l-Hümâm'ın İhtilafları Muhalefet mi Yoksa Tercih mi?

Öncelikle İbnü'l-Hümâm'ın mezhepte farklılık arz eden görüşlerinin birer ihtilaf mı yoksa tercih mi olduğunun belirlenmesi gerekmektedir.⁴⁵ Bunun için kısa şekilde muhalefet/ihtilaf, hilâf ve tercih ıstihlalarının kavramsal çerçevelerine işaret edilecektir. Râgıb İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), muhalefet/ihtilaf için, "Her bir kimsenin hâlinde veya kavlinde diğerinin benimsediği görüşten farklı bir yol (kanaat) benimsemesi" şeklinde ifade eder.⁴⁶ Cürçânî (ö. 816/1413), hilâfı, "Bir hakkı elde etmek veya bir yanlış ortadan kaldırmak için karşıt taraflar arasında cereyan eden münazaa/anlaşmazlık." olarak tanımlar.⁴⁷ Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ise hilâf ve ihtilaf kelimelerinin aynı olduğunu söyler ve ihtilafı "Her bir kimsenin hal veya fiilinde diğer bir kimseden farklı bir yol benimsemesi" şeklinde tarif eder.⁴⁸ Kefevî (ö. 1095/1684) ise ihtilafı, "Yolları farklı, maksatları bir olan şey" olarak açıklar.⁴⁹

Cürçânî (ö. 816/1413), tercih kavramını "İki delilden birinin diğerine

⁴⁴ Bayder, *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı Hanefi Mezhebi Örneği*, 80.

⁴⁵ Hilâf ve ihtilaf kavramlarının benzer ve ayrıştığı yönler olmakla birlikte her iki kavramın bazen birbiri yerine kullandığı da kaydedilmektedir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Şükrü Özen, "Hilâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/527; Abdurrahim Bilik, *Fıkıhın Bir Alt Disiplini Olarak İlmü'l-hilaf* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 48.

⁴⁶ Kefevî, ihtilaf ile hilâf kavramlarındaki farka değinir. O, ihtilafın delile müstenit olduğunu, rahmetin eserini barındırdığını buna nazaran hilâf mefhumunda bunların olmadığını söyler. bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-kalem-Dâru's-şâmiye, 2002), 294. (الاختلاف

(والمخالفة: أن يأخذ كل واحد طريقاً غير طريق الآخر في حاله أو قوله).

⁴⁷ es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 101.

⁴⁸ Ebû't-Teâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *Beşâ'iru Zevî't-Temyiz fi Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Muhammed 'Alî en-Neccâr (Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ, ts.), 2/562.

⁴⁹ Eyyub b. Musa el-Hüseyni Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *Külliyâtu Ebi'l-Bekâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/61. (والاختلاف: هو أن يكون الطريق مختلفاً والمقصود واحداً).

göre daha üstün bir mertebede olduğunu beyan etmek” şeklinde,⁵⁰ Kefevî ise “Tearuz halindeki iki delilden birinin diğerine karşı olan kuvvetinin beyanı” olarak tanımlar.⁵¹ Bilmen ise “Vasfen birbirine mümasil olan iki delilden birinin diğerine fazl ve rüçhanını ispat etmektedir. Böyle mütemasil delillerden birini diğerine tercihe muktedir olan zatlara da ‘ashab-ı tercih’ denilir.” ifadelerine yer vermektedir.⁵²

Ulemanın muhalefet ve tercihe dair beyanları dikkate alındığında İbnü'l-Hümâm'ın dile getirdiği hususların bazılarının ihtilaf diğer bir kısmının ise “tercih içtihadı” olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Son dönem bilginlerinden kimileri, tercih olarak kabul edilebilecek hususları da içtihat faaliyeti olarak yorumlamaktadırlar.⁵⁴ Örneğin Sava Paşa (1832-1904), duraksadığı zannedilen asırlarda dahi içtihadî faaliyetlerin devam ettiğini söylemektedir.⁵⁵ Bilmen, müftünün tercihlerini içtihat olarak yorumlarken,⁵⁶

⁵⁰ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 56. (الترجيح: إثبات مرتبة في أحد الدليلين على الآخر.)

⁵¹ Kefevî, *Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*, 3/315. (الترجيح: هو بيان القوة لأحد المتعارضين على الآخر.)

⁵² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 1/38.

⁵³ İbnü'l-Hümâm için bu durumu fûrû fıkhıta da görmek mümkündür. Nitekim İbnü'l-Hümâm fûrû fıkhıta birçok farklı görüş dile getirmiş, diğer imamların görüşlerini delil açısından daha güçlü görmüş ve içtihadî tercihte bulunmuştur. İbnü'l-Hümâm'ın, muhalefet ettiği bazı görüşler, mezhep imamına muhalif olmakla birlikte diğer üç imamın kavilleriyle örtüştüğü görülmektedir. Merâğî'nin de dile getirdiği gibi İbnü'l-Hümâm, bazen mezhep imamına muvafakat etmekte, bazen dört mezhep imamına muhalif olabilmektedir. Söz gelimi mezhep imamına muhalif olmakla birlikte abdestte azaların ovalanmasını (delk) vacip görmüş, böylelikle Mâlikî mezhebinin görüşünü tercih etmiştir. Aynı şekilde nikahta hürriyeti şart koşması sebebiyle Hanefî imamlara muhalefet etmiş, bu açıdan Ahmed b. Hanbel'in görüşüne muvafakat göstermiştir. Dört imama muhalefet ettiği görüşe örnek olarak ise abdestte besmeleyi vacip görmesi verilmektedir. İbnü'l-Hümâm'ın fûrû fıkhıta dair farklı görüşleri, tercihleri ve içtihatları yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. Daha birçok farklı görüşü ve tercihi mevcuttur. Konu özelinde yapılan çalışmada da bu durum detaylı şekilde ele alınmaktadır. Ancak burada şunun ifade edilmesi gerekmektedir: İbnü'l-Hümâm'ın tercihlerinin diğer imamlara muvafakat etmesi onları mahza taklitten kaynaklanan bir durum olmayıp delillerin ve ulaşılan neticenin tetabuk etmesidir. Aksi halde bir içtihattan söz etmek mümkün değildir. Konu hakkında bk. Merâğî, *el-Fethü'l-mübîn*, 3/38. Ayrıca modern dönem çalışmalarında İbnü'l-Hümâm'ın fûrû mesailindeki ihtilafları için bk. Yakup Kaya, *İbnü'l-Hümâm'ın İbâdetler Alanındaki Görüşleri* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 55-72; Ravza Cihan, *İbnü'l-Hümâm'ın Fethü'l-Kadir Adlı Eserinin Metot ve Muhteva Açısından İncelenmesi (Kitabü'n-Nikah Örneği)* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 66 vd.; Gündüz, *İbnü'l-Hümâm'ın Mezhebe Muhalif Görüşleri ve Tercihleri*, 74 vd.

⁵⁴ Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, çev. Baha Arıkan (Ankara: Yeni Matbaa, 1955), 1/110-115; Osmanî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbuhû*, 84; Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İminin Esasları: (Usûlü'l-fıkh)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 571.

⁵⁵ Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*, 1/110.

⁵⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 8/258.

Karaman ise son dönem tercih ehlini müçtehid olarak takdim etmektedir.⁵⁷ Günümüz araştırmacılarında da benzer söylem devam etmiştir.⁵⁸ Mesela Bedir, içtihadın vâkıât alanında cereyan ettiğini belirtir.⁵⁹ Cici, Osmanlı dönemi âlimlerinden içtihadı olumlu yaklaşanların “örtülü icthad” a yöneldiklerini bunun ise aslında bir tercih olduğunu ifade eder. İctihādî olan bu tercihlerin ise “Genel olarak mezhep içinde ve ilk Hanefi imamlarından birinin kanaatinin seçilmesi şeklinde” olduğunu söyler.⁶⁰ İbnü'l-Hümâm'ın tercihlerinin delile müstenit olduğu izahıtan varestedir. Dolayısıyla belirtilen bir görüş ondan önce dile getirilmiş olsa da delillere vukufiyetinden sonraki süreç içtihat amelîyesini taşımaktadır. Bu yönüyle kurucu imamlardan sonraki nesil fakihlerinin gerçekleştirdikleri yazınsal faaliyet, bünyesinde birçok husus bulunmaktadır. Şöyle ki, müteahhir dönem fakihlerinin bu çabaları her hâlükârda fikhî amelîyeyi barındırmakta, mezheplerin istikrar bulduktan sonraki dönemlerinde fikhî çözüm çabasını içermekte, fikhın epistemik olarak hukukî zeminde varlığını devam ettirmekte ve fukahanın normatif zeminin düzenleyicisi olmasını sağlamaktadır. Binaenaleyh aşağıda dile getirilecek olan meseleler İbnü'l-Hümâm'ın tercihlerini barındırmakla birlikte zikri geçen hususları da tazammun etmektedir.

İbnü'l-Hümâm'ın Hanefî mezhebindeki zengin müktesebat içerisinde delilini güçlü bulması nedeniyle tercihe gittiği birçok mesele görülmektedir.⁶¹ Talebesi Sehâvî de onun bu yönüne dikkat çeker ve onun hakkında “birçok görüş arasında seçimde bulunduğu” ve “deliller arasında güçlü tercihleri olduğu” ifadelerine yer verir.⁶² Söz konusu tercihleri kurucu imamlara muhalefet olarak görmekten ziyade “tercih içtihadı” olarak kabul etmenin daha doğru bir yaklaşım olacağı söylenebilir.

Bu anlamda mezhep müktesebatındaki her bir farklılığın hakiki

⁵⁷ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 200.

⁵⁸ Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu : Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 79; Recep Cici, “Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* III/5 (2005), 245; Ahmet Yaman, *Fetva Usulü ve Adabı* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2019), 90-91; Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 267-270; Konu hakkındaki değerlendirmeler için ayrıca bk. Uğur, *Hanefilerde Mezhep İçi Tercih ve Usulü*, 130-136.

⁵⁹ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, 79.

⁶⁰ Cici, “Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları”, 245.

⁶¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 1/17, 23, 55, 63, 282, 289, 302, 310, 403, 452; 2/104, 271; 3/144, 178, 333, 445; 4/ 168, 209; 7/66, 80; Gündüz, *İbnü'l-Hümâm'ın Mezhebe Muhalif Görüşleri ve Tercihleri*, 75.

⁶² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, 8/131.

manada muhalefet olmadığını belirten Bayder,⁶³ “Eğer içtihat, kurucu imamın usul ve kavaidine uygun değilse bu görüş[ün] gerçek anlamda muhalif bir görüş” olacağını söyler. Ayrıca müellif, muhalefetin teorik zeminini “İmam’ın sadece zahir görüşünün olduğu bir konuda farklı bir ilke veya delilin tercih edilmesinden veyahut farklı bir istidlalden hareketle kurucu imamdan farklı bir sonuca ulaşmak muhalefet olarak değerlendirilebilir.” ifadeleriyle kayıtlar.⁶⁴

Kurucu imamların farklı fikhî görüşleri, her birinin müstakil usullerinin olup olmadığı konusunu tartışmaya açmıştır. Söz konusu husus, Hanefî fakihler tarafından anlamlandırılmaya çalışılmış, mezhebin klasik dönem eserlerinde Ebû Hanîfe’nin usulünden başka bir usul olmadığı ve dile getirilen tüm görüşlerin aslında Ebû Hanîfe’nin kavli olduğu dile getirilmiştir.⁶⁵ Hatta İbn Kemâl Paşa’nın fukaha tasnifindeki ikinci fakihler zümresinin kurucu imam olan “Ebû Hanîfe’nin usul ve kavaidine göre içtihatla bulunurlar” şeklindeki ifadesi, Ebû Hanîfe’nin usulü dışında bir usul bulunmadığını belirgin bir şekilde göstermektedir.⁶⁶ Kurucu imamların belirlediği ilkeler doğrultusunda yapılan bu çıkarımlar her ne kadar kati şekilde kurucu imamlara nisbet edilemese de çok büyük oranda onların mezhep nosyonunu yansıtmaktadır. Bundan dolayı İbn Âbidîn, bu gibi durumlarda elde edilen kavlin kurucu imamlara doğrudan izafe edilmemesi gerektiğini ve “Ebû Hanîfe’nin mezhebin muktezası” şeklindeki ifadenin daha

⁶³ Ebû Hanîfe’ye sonraki fukahanın yaptığı muhalefetlerin veya tercihlerin hakiki anlamda muhalefet olmadığını belirten Bayder, bu yöndeki muhalefetleri beş başlık altında toplamıştır (s. 82-95). Pratikteki muhalefeti ve İbn Kemal Paşa’nın meşhur taksimi Bayder tarafından dört kısma indirilerek yeniden tasnif edilmiş, ashab ve meşâyih kavramları üzerinde durulmuş ve bu iki gurubun ameliyesine değinilmiştir (s. 109). Bölgesel anlamda meşâyih’in ihtilaf ettiği noktaları tespit eden müellif, bunları da beş kısımda sıralamıştır. Eserde İbn Kemal Paşa’nın taksiminin merkezî yer edindiği ve hareket noktasının bu tasnifin benimsenerek oluşturulduğu anlaşılmaktadır. (s. 100-101). Üçüncü bölümde “kurucu imama muhalefeti izaha yönelik yaklaşımları” temelde üç başlık altında toplanabileceği belirtilmiştir. Birinci görüşe göre; her ne kadar muhalefet olsa dahi bunun “gerçek anlamda muhalefet olmadığı” görüşü, ikincisi; mezhep içi fakihlerin bağımsız olarak içtihat ettikleri ve mezhebin bu içtihatların tamamından teşekkül ettiği görüşü, son olarak; kurucu imama muhalefet vardır ancak bu muhalefet “imamın usul ve kavaidi çerçevesinde” yapılmıştır şeklinde başlıklar tespit edilmiştir (s. 127).

⁶⁴ Bayder, *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı Hanefî Mezhebi Örneği*, 80.

⁶⁵ Gaznevî, *el-Hâvi’l-kudsî (fi fîrû’î’l-fıkhi’l-Hanefî)*, 2/563; Uğur, “Abdülganî b. İsmail en-Nablusî’nin ‘el-Cevâbü’s-Şerîf li’l-Hazreti’s-Şerîfe fi Enne Mezhebe Ebî Yûsuf ve Muhammed Hüve Mezhebü Ebî Hanîfe’ İsimli Risalesinin Tahkik ve Tahlili”, 625-630; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 1/67; Bayder, “Bedreddin eş-Şuhâvî’nin et-Tırâzu’l-Müzheb Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi”, 238.

⁶⁶ Özer, “İbn-i Kemâl ve Tabakâtü’l-Fukahâ Adlı Eseri”, 364.

doğru olduğunu söyler.⁶⁷ İbn Âbidîn, Gaznevî ve diğerlerince ileri sürülen görüşler ile fıkıh mükteşebatındaki mevcut ihtilafları dikkate almış ve iki görüşün arasını cem etmeye çalışmıştır.⁶⁸

Kurucu imamlara muhalefetin olmadığı görüşü genel hatlarıyla 18'inci asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Ancak bu süreçten sonra bu algıda bazı kırılmalar yaşanmış ve farklı söylemler ortaya çıkmıştır. Diğer imamların da usulü olduğu söylemini Dihlevî ile başlatmak mümkündür.⁶⁹ Bu tutum daha sonra birçok isim tarafından da dillendirilmiştir. Mercânî,⁷⁰ Leknevî⁷¹ ve Kevserî gibi isimler ise bu görüşü savunanların başında gelmektedir.⁷² Nitekim Mercânî, Kerhî, Tahâvî ve Cessâs'ın farklı usul görüşlerine yer vermekte ve kurucu imamlara muhalefetin varlığına dikkat çekmektedir.⁷³

Hanefî mezhep mesailinin aktarılmasında önemli katkıları olan mezkûr isimler, mezhebin usulünün oluşmasında da ciddi katkı sunmuşlardır. Nitekim Hanefî mezhebinde usul ve fûru fıkıh bütünlüğünün Ebû Hanîfe tarafından sistematize edildiği, ikinci ve üçüncü nesil Hanefî fakihlerinin ise onun vaz ettiği ilkeler doğrultusunda Hanefî usulünü kayda geçirdiği bilinen bir husustur.⁷⁴ Kurucu imamların usulünü oluşturan bu fakihler, zaman zaman farklı görüş benimseyebilmektedir. Mezhep literatürüne bakıldığında mezhebin müteahhir dönem fakihlerinin usule ilişkin ihtilaflarının veya "içtihadî tercih"lerinin olduğu görülmektedir.⁷⁵ Belirtildiği üzere usulde ihtilafın kurucu imamlarla sınırlı olduğu da ileri sürülmektedir.⁷⁶

İbn Âbidîn, mezhep içi fakihin, kurucu imamlara muhalefetinin,

⁶⁷ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Mecmûatu Resâli İbn Âbidîn* (Şirket-i Sahife-i Osmaniye, 1320), 1/25.

⁶⁸ İbn Âbidîn, *Ukûdu resmi'l-müftî*, 17-22.

⁶⁹ Şah Veliyyullah Ahmed b Abdirrahîm Fârûki ed-Dihlevî, *el-İnsâf fi beyâni esbâbi'l-ihtilâf* (Daru'n-nefâis, 1406), 40.

⁷⁰ Mercânî, *Nâzûratü'l-hak*, 189-203.

⁷¹ Leknevî, *en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâlî'u'l-Câmi'a's-sağîr*, 11-12.

⁷² Muhammed Zahid Kevserî, *Lemahâtü'n-nazar fi sîreti'l-İmâm Züfer* (el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 3.

⁷³ Mercânî, *Nâzûratü'l-hak*, 203.

⁷⁴ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/3-4.

⁷⁵ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/26; Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b Ahmed b Ebû Ahmed Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl fi usûli'l-fıkh* (Katar: Matbaatü't-davha, 1984), 1/530; Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc es-Siğnâkî, *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*, ed. Muhammed Seyyid Gânat (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 1/530; Muhammed b. Mahmûd Buhârî Emîr Padişah, *Teysîrû't-tahrîr şerhi ala kitâbi't-tahrîr* (Mustafa el-Babi el-Halebi, 1931), 2/188.

⁷⁶ Bayder, *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı Hanefî Mezhebi Örneği*, 206.

imamın delilini bilmesi ve kendi kanıtının daha güçlü olması durumlarında olabileceğini belirtir. Ancak o, bu hususu imamların ittifak ettikleri meselede olmayacağını ifade ederek kayıtlar. Hatta bu hususta İbn Âbidîn, İbn Kutluboğa'dan (ö. 879/1474) özellikle mezhebe muhalif olan kavilleri hususunda hocası İbnü'l-Hümâm'ın görüşleri ile amel edilmemesi ve ona tâbi olunmaması gerektiğini aktarmaktadır. Bu durum konumuz açısından önem arz etmektedir. Çünkü İbn Kutluboğa, hocasının kurucu imamlara ihtilafını gündeme taşımakta ve bu noktadaki ihtilaflarının mezhebin genel kabulünün aksi yönde olması nedeniyle kabul edilmeyeceğini tasrih etmektedir.⁷⁷

Aklî ilimlerde kimseyi taklit etmediğini belirten İbnü'l-Hümâm'ın bilhassa usulde delile müstenit tercihlerinin veya farklı içtihatlarının olması beklenen bir durumdur. Usule dair muhalefet olarak zikredilenlerin ise hâkim olan görüşe muhalefet mi yoksa içtihadî tercih mi olduğu aşağıdaki başlıklar altında tartışılmıştır. İbnü'l-Hümâm'ın eserleri üzerine yapılan son dönem bazı çalışmalarda onun usule dair ihtilaflarına işaret edilmiştir.⁷⁸ Bu ihtilaflar -görebildiğimiz kadarıyla- kısa şekilde ilk olarak Ükâsîn tarafından dile getirilmiştir. Sonraki çalışmalarda da bu ihtilaflara yer verilmiş ancak Ükâsîn'in çalışmasına atıfta bulunulmamıştır.⁷⁹

Çalışmalarda genellikle İbnü'l-Hümâm'ın usule dair ihtilafları olarak değerlendirilen bu hususların onun kurucu imamlara ihtilafı mı yoksa mezhep içerisinde var olan görüşlerden birisinin tercihi mi olduğunun bu anlamda tespit edilmesi gerekmektedir. Üç imam, hatta İmam Züfer tarafından dile getirilen bir usulî görüşün, İbnü'l-Hümâm nezdinde kabul görmesi ihtilaftan ziyade içtihadî bir tercihtir. Ancak zikri geçen imamlardan bu konuda farklı bir görüş gelmiş ve İbnü'l-Hümâm da bunların hepsine muhalefet ederek başka bir kanaat belirttiyse, bu durumda orada ihtilaftan bahsetmek mümkündür. İbnü'l-Hümâm'ın bu muhalefetlerinin onu mezhep sistematığı dışarısına attığı söylenemez. Nitekim İbn Âbidîn, mezhep içerisindeki fakihlerin kurucu imama muhalefeti olsa dahi bu durumdaki bir fakihin yine mezhep fukahâsından kabul edileceğini söyler.⁸⁰

Diğer taraftan Ükâsîn, Bekdâş⁸¹ ve Gündüz tarafından dile getirilen

⁷⁷ İbn Âbidîn, *Mecmûatu Resâli İbn Âbidîn*, 1/24.

⁷⁸ Ükâsîn, *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadir*, 87-91.

⁷⁹ Gündüz, *İbnü'l-Hümâm'ın Mezhebe Muhalif Görüşleri ve Tercihleri*, 37-38; Cihan, *İbnü'l-Hümâm'ın Fethü'l-Kadir Adlı Eserinin Metot ve Muhteva Açısından İncelenmesi (Kitabü'n-Nikah Örneği)*.

⁸⁰ İbn Âbidîn, *Mecmûatu Resâli İbn Âbidîn*, 1/25.

⁸¹ Said Bekdâş, İbnü'l-Hümâm'ın *Zâdü'l-fakîr* isimli eserini tahkik etmiş ve baş tarafına da konu hakkında mütalaalarını eklemiştir. Bekdâş, Ükâsîn tarafından dile getirilen hususları kendisinin de *Fethü'l-kadir*'den araştırdığını söyler ve Ükâsîn'in belirttiği ihtilaflara

farklılıkların tamamını özü itibariyle usule taalluk eden ihtilaflar kabilinden saymanın isabetli olmadığı söylenebilir.⁸² Örneğin Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-12) müçtehitlerden sayılıp sayılmayacağı hususu, râvînin rivayet ettiğiyle amel edip etmediği meselesi⁸³ ve ruhsatların avam tarafından araştırılmasının caiz olup olmadığı (tetebbu'u'r-ruhas) konusu İbnü'l-Hümâm'ın usule ilişkin ihtilaflarından sayılmıştır.⁸⁴ Ancak bu konuları usulün aslî konularından saymak ve usule taalluk eden ihtilaflar kabilinden görmek oldukça zordur. Zira bahis konusu olan görüşler, her ne kadar usul kitaplarında yer alsada özü itibariyle usulün aslî konuları arasında bulunmaz. Aslî konulardan maksat ise altında onlarca fer'î meseleyi barındırmasıdır. Her ne kadar sayılanlardan bazıları sistemsel bir bütünlüğü, tutarlı olmayı ve farklı metodolojinin varlığını gösteren teknik detaylar olsa da bu bahislerin usulün ana konuları içerisinde yer almayan tâlî meselelerden olduğu belirtilmelidir. Nitekim usul-i fikhın konusunun (mevzû'u leh) "sem'î küllî deliller" ve "şer'î ahkâm" olduğu usul âlimlerince tespit edilmiştir.⁸⁵

Ükâsîn ve diğerlerinin İbnü'l-Hümâm'ın usule ilişkin farklılık olarak takdim ettiği meselelerden bazılarının ise İbnü'l-Hümâm'dan önceki ulema tarafından benimsenen görüşler olduğu belirtilmelidir. Söz gelimi Hanefî mezhebinde illet-i kâsıra ile ta'lîle cevaz verilmezken İbnü'l-Hümâm'ın aksi yönde düşündüğü ve illet-i kâsıra ile ta'lîlin caiz olduğu ifade edilmektedir. Bu durum Ükâsîn tarafından İbnü'l-Hümâm'ın usule dair ihtilafları olarak zikredilmektedir.⁸⁶ Hâlbuki bu görüş İbnü'l-Hümâm'dan önce birçok Hanefî âlim tarafından benimsenmiştir. Hatta bu mesele Ükâsîn'in de kaynak olarak

herhangi bir itirazda bulunmaz. bk. Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümâm, *Zâdü'l-fakîr* (Medine-Beyrut: Darü's-Sirac-Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2013), 43. Çalışmada İbnü'l-Hümâm'ın *Zâdü'l-fakîr* isimli eseri kaynak olarak zikredildiğinde Bekdâş'ın mülahazaları kast edilmektedir.

⁸² Ükâsîn, *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadîr*, 88; İbnü'l-Hümâm, *Zâdü'l-fakîr*, 45; Gündüz, *İbnü'l-Hümâm'ın Mezhebe Muhalif Görüşleri ve Tercihleri*, 41-43.

⁸³ Ükâsîn, *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadîr*, 89-90; İbnü'l-Hümâm, *Zâdü'l-fakîr*, 45.

⁸⁴ Ükâsîn, *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadîr*, 90; Gündüz, *İbnü'l-Hümâm'ın Mezhebe Muhalif Görüşleri ve Tercihleri*, 39-41.

⁸⁵ Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh el-Câmi beyne Istilahayî'l-Hanefiyye ve's-Şâfiyye* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1932), 6; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl şerh-i Mirkâtî'l-vüsûl (Tarsûsî Haşiyesiyle birlikte)* (İstanbul: Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.), 21; Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısri el-Hanefî İbn Nuceym, *Lübbü'l-usûl* (İstanbul: Vakfû'd-Diyaneti't-Türkiyye Merkezü'l-Buhusü'l-İslamiyye (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020), 50; Emîr Padişah, *Teysîrû't-tahrîr*, 1/18.

⁸⁶ Ükâsîn, *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadîr*, 89.

kullandığı *Keşfü'l-esrâr*'da aktarılmaktadır. Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330), bu hususta nas veya icma ile sabit olan illet-i kâsıra ile ta'lîlin cevazı hususunda ihtilaf edildiğini nakleder. Kerhî, Debûsî (ö. 430/1039), Mu'tezilî Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80) ve Şâfiîlerden bazı fakihlerin bu şekilde bir ta'lîlin fasit olduğunu kabul ettiklerini belirtir. Ayrıca müellif, İmam Şâfiî (ö. 204/820) gibi mütekellimûn usulcülerin çoğunluğu, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) ashabının geneli, Bakillânî (ö. 403/1013), Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025), Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044), Semerkant meşayihinin kahir ekseriyeti (ki Mâturîdî (ö. 333/944) bunların başı olarak takdim edilir) ve *Mîzânü'l-usûl*'ün müellifi Semerkandî'nin (ö. 539/1144) de illet-i kâsıra ile ta'lîle cevaz verdiğini aktarır.⁸⁷ Binaenaleyh bu gibi yerlerde mutlak bir içtihadan ziyade, görüşler arasında yapılan "tercih içtihadı" durumunun olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca bu durum, *et-Tahrîr*'in telif edilmesindeki asıl nedenle de uyumludur. Zira İbnü'l-Hümâm'ın eserini kaleme almasındaki temel gaye fukaha ve mütekellim usulünü cem etme isteği olduğu dile getirilmiştir.⁸⁸

Ûkâsîn ve Bekdâş tarafından dile getirilen ve usule ilişkin ihtilaf olarak takdim edilen mutlak emrin delaleti meselesinin de aslında Hanefî uleması indinde aynı olduğu görülmektedir.⁸⁹ Ancak Ûkâsîn'in dile getirdiği Bekdâş'ın da tâbi olduğu bu meselenin izah ve aydınlatılmaya ihtiyacı vardır. Zira bu mevzu yukarıda zikri geçen konulardan farklı ve usulün temel mesailidendir. Bundan dolayı açıklanmasına, yanlış anlaşılmanın giderilmesine ve Hanefî fakihler ile İbnü'l-Hümâm arasında farkın olup olmadığının netleştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple aşağıda bu meselenin kısmen detayına inilmiştir.

Hanefî mezhebinde mutlak emrin fevre (derhal) mi yoksa terâhîye (geciktirme) mi delalet ettiği noktasında mutlak bir birliktelikten söz etmek mümkün değildir. Hanefî mezhebinin bölgesel fıkıh ekolleri içerisinde bu mevzuda ihtilaf görülmektedir. Şöyle ki, Irak meşayihinin emrin fevre delalet ettiği fikrini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Söz gelimi Kerhî'nin kabulünün bu yönde olduğu aktarılmaktadır.⁹⁰ Kerhî'nin bu görüşü benimsediği

⁸⁷ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (Dersâadet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye, 1308), 3/315-316.

⁸⁸ Fahreddin Atar, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 19; Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/88-89.

⁸⁹ Ûkâsîn, *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadîr*, 88; İbnü'l-Hümâm, *Zâdü'l-fakîr*, 44.

⁹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 1985), 2/109.

mezhebin usul metinlerinde çokça nakledilmektedir.

Debûsî, Cessâs'ın da mutlak emrin fevre delalet ettiğini söyler ve bu hususta onun kavlini gerekçelendirir. Debûsî, Cessâs'a göre emrin aslında zıddı olan şeyden (menhiyyün anh) geri durmak, nehyin mucebini ise fevr ile (derhal) o yasak şeyden el çekmek anlamında olduğunu söyler. Ayrıca o, haramlık sabit olunca ondan el çekmenin hemen gerçekleştirilmesi gerektiğini söyler ve mezkûr görüşü açıklar.⁹¹ Serahsî (ö. 483/1090) de mutlak emri yerine getirme hususunda Cessâs'ın fevr görüşünü benimsediğini söyler ve Debûsî'nin açıklamalarına yakın izahlarda bulunur.⁹² Bu açıdan Kerhî ve Cessâs'ın aynı görüşte oldukları ifade edilebilir. Ancak Buhâra meşayihinin eserlerine bakıldığında açık bir şekilde mutlak emrin terâhîye delalet ettiği ifade edilmektedir. Buhârâ meşayihinin önde gelen isimlerinden ve sonraki ulemayı derinden etkileyen iki isim Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî'nin eserlerinde⁹³ mezkûr durum görülmekte ve emrin terâhîye delalet ettiği açıkça beyan edilmektedir.⁹⁴ Serahsî, bu kabulün mezhep ulemasının görüşü olduğunu nakleder.⁹⁵ Aynı tavır Semerkandî'de de müşahede edilir.⁹⁶

Pezdevî, mutlak emrin terâhîye delalet etmesi hususunda meşayihin çoğunluğunun bu görüşte olduğunu ve bu hususta herhangi bir ihtilafın olmadığını sözlerine ekler.⁹⁷ Fukaha metoduyla yazılan eserlerin mutlak emrin terâhîye delalet ettiği noktasında fikir birliği içinde oldukları söylenebilir. Nitekim bu çizginin son temsilcilerinden olan Molla Hüsrev (ö. 885/1480) de mutlak emrin fevre delalet etmediği şeklindeki görüşü "sahih" olarak takdim etmektedir.⁹⁸ Sadruşşerîa (ö. 747/1346) ise mutlak emrin kimi zaman fevre kimi zaman terâhîye delalet ettiğini söyler. Bu sebeple karine olmaksızın hangisine delalet ettiğinin bilinemeyeceğini öne sürer. Sadruşşerîa, fevrden kastın hemen o anda yapılması olduğunu, terâhîde ise bu kaydın olmadığını belirtir. Bu açıdan ona göre fevr karineye ihtiyaç

⁹¹ Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 48.

⁹² Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/94.

⁹³ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/26.

⁹⁴ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/249, 254.

⁹⁵ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/26.

⁹⁶ Rükneddin Ubeydullah es-Semerkandî, *Cami'u'l-usûl fî beyâni'l-kava'idi'l-Hanefiyye ve's-Şafiyye fî usûli'l-fikh* (İstanbul: Vakfû'd-Diyaneti't-Türkiyye Merkezü'l-Buhusü'l-İslamiyye (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020), 1/72.

⁹⁷ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/249. (والذي عليه عامة مشايخنا أن الأمر المطلق لا يوجب الفور بلا خلاف)

⁹⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 68.

duyarken terâhîde böyle bir durum söz konusu değildir.⁹⁹ Tefâtânî (ö. 792/1390) de aynı ifadeleri açıklarken Sadruşşerîa'dan farklı olarak hem fevr hem de terâhîde karineye ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Ancak o, Hanefîler nezdinde mutlak emirle ilgili olarak kabul gören tavrın terâhîye delalet ettiğini aktarır ve bu görüşü sahih olarak niteler.¹⁰⁰

Abdülaziz el-Buhârî, konu hakkındaki ihtilafa işaret eder ve gerek Hanefî mezhebi içerisinde gerekse Şâfiî fakihleri arasında bu hususta farklı kabuller olduğunu belirtir. Ancak Hanefîlerin kahir ekseriyeti, Şâfiî fakihlerinin geneli ve kelamcılarının (mütekellimûn) çoğunluğu mutlak emrin terâhîye delalet ettiğini kabul etmişlerdir. Hanefîler içerisinde Kerhî, Şâfiîlerden ise Sayrafi ve Gazzâlî farklı bir tutum sergilemişler ve mutlak emrin fevre delalet ettiğine kâil olmuşlardır.¹⁰¹

İbnü'l-Hümâm, mutlak emrin ne fevre ne de terâhîye delalet ettiğini ayrıca harici bir karineye ihtiyaç duyduğunu söyler.¹⁰² İbnü'l-Hümâm, bu durumu fevri gerektirecek bir karşıt (muarız) olmamasıyla kayıtlar. Fakat bunun mutlak emrin fevre delalet etmesini kuvvetlendiren bir durum olmadığını da sözlerine ekler. O, bunları aktardıktan sonra me'mûrun bih olan emrin ibâha-yı asliyye üzere kaldığını belirtir.¹⁰³ İbnü'l-Hümâm, başka bir yerde fakirin ihtiyacını gidermesi hususunda zekâtın erkenden verilmesini emrin fevr oluşuna karîne olarak kabul etmektedir. Hatta o, Cessâs'ın (الزكاة على التراخي) görüşüne açıklık getirmekte ve zekâtın tehirini gerektirecek bir durum olmadığı sürece terâhî edilmesinin günah olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bunu zekât nasıl farzsa, fevr oluşunun da doğal olarak fevri gerektirdiğini belirtmekte, Kerhî ve Hâkim eş-Şehîd'in (ö. 334/945) de bu görüşte olduğunu söyleyerek delilini güçlendirmek istemektedir.¹⁰⁴

İbnü'l-Hümâm'ın bu meseledeki asıl görüşünün -yukarıda da temas edildiği gibi- mutlak emrin ne fevr ne de terâhîye delalet ettiği yönünde olduğunu söylemek mümkündür. Eserindeki açık ifadeler de bu duruma

⁹⁹ Sadruşşerîa Ubeydullah b. Mes'ud b. Mahmûd el-Buhârî el-Mahbûbî, *et-Tavzîh fi halli gavâmizi't-tenkîh* (Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 1/377-378.

¹⁰⁰ Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Tefâtânî, *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, ts.), 1/377.

¹⁰¹ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/254.

¹⁰² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1316), 1/316.

¹⁰³ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 2/414. (وليس مقتضى الأمر المطلق جواز التأخير ولا الفور حتى يعارضه موجب) ،
(الفور)

¹⁰⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 2/155.

delalet etmektedir. Ancak Ükâsîn, İbnü'l-Hümâm'ın mutlak emrin ne fevr ne de terâhîye delalet etmeyip “mubâh-ı aslî” üzere kalacağı ifadelerini yanlış yorumlamıştır.¹⁰⁵ İbnü'l-Hümâm'ın *Fethü'l-kadîr*'de mutlak emrin ibaha-yı asliyye üzere kalacağı ifadelerinin, Ükâsîn'ini yanılttığı kuvvetle muhtemeldir.¹⁰⁶ Halbuki İbnü'l-Hümâm'ın mezkûr ifadeden kastı, mutlak emrin ne fevr ne de terâhîye delalet etmeyip “mubâh-ı aslî” üzere kalması ve maksadın ancak karine ile bilinmesidir. Bu görüş haddizatında Hanefîlerin telakkisiyle birebir uyumludur. Nitekim Molla Hüsrev, mutlak emrin delaleti hususunda “لا يوجب الفور” ifadelerine yer verir. Onun bu sözlerinden terâhîyi gerektirir anlamı oluşmaz. Zira bir kimsenin namazı ilk vaktinde olduğu gibi sonradan da kılması caizdir. Mezhebin usul eserlerindeki genel çizginin de bu yönde olduğu müşahede edilmektedir.¹⁰⁷

İbnü'l-Hümâm, mutlak emir hususunda mezhep telakkisine (mutlak emir fevri gerektirmez, terâhî içindir) yer verdikten sonra, bundan maksadın mükellefin o emri tehir edebilmesi durumu olduğunu söyler. Yani mükellefin, zekâtın veya namazın süresi geldiğinde o emri hemen yapması caiz olduğu gibi geciktirmesi de mümkündür.¹⁰⁸ Daha açık bir ifadeyle Hanefî metinlerinde yer alan “الأمر المطلق للتراخي” ifadelerden maksat, terâhîye imkân olmasıdır.¹⁰⁹ Yoksa bu ifadenin mazmununun mezhepte benimsenen görüşün mutlak emrin muktezasının terâhî olmadığı müellif tarafından açıklanır. İbnü'l-Hümâm, mutlak emrin hem fevre hem terâhîye delalet ettiğine dair örnekleri de zikreder. O, fevre “اسقني/bana su ver” terâhîye ise “افعل بعد غد/ertesı gün yap” ifadelerini misal olarak serdedir.¹¹⁰ Suyu emir formunda isteyen kimsenin suya acil şekilde ihtiyaç duyduğunu ifade

¹⁰⁵ Ükâsîn, *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadîr*, 88.

¹⁰⁶ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 2/414.

¹⁰⁷ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/26; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/249; Mahbûbî, *et-Tavzîh fi halli gavâmizi't-tenkîh*, 1/377; Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh*, 1/377; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 68; İzzeddin Abdüllatif b. Abdülaziz b. Emineddin İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek (İbnü'l-Aynî şerhiyle birlikte)* (İstanbul: Salah Bilici, 1292), 56; Alaeddin Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî el-Haskefî, *İfâzatü'l-envâr ala usûli'l-Menâr (Haşiyetu Nesemâtü'l-eshâr'la birlikte)* (Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ülümü'l-İslâmiyye, 1418), 54.

¹⁰⁸ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 2/155.

¹⁰⁹ Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, 222; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/249; Muḥammed b. Ḥamza b. Muḥammed er-Rûmî el-Fenârî, *Fuṣûlu'l-Bedâi' fi 'Usûli's-Şerâ'i'*, thk. Muḥammed Ḥuseyn Muḥammed Ḥasen İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1427/2006), 1/231; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 68; İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek*, 56. (الأمر المطلق لا يوجب)

(الفور، وهو لزوم الأداء في أول أوقات الإمكان)

¹¹⁰ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 1/316.

etmektedir. İkinci örnekte ise her ne kadar emir sığasında olsa bile talep edilen hususun tehir edilebileceği açıkça ifade edilmiştir.¹¹¹ Tüm bu anlatılanlardan anlaşıldığı üzere İbnü'l-Hümâm'ın aslında mutlak emrin fevr ve terâhiye delalet etmeyip "ibâha-yı asliyye" üzerine kalır ifadeleri, mezhep müktesebatı ve genel kabulüyle uyumludur. Dolayısıyla İbnü'l-Hümâm'ın ifadelerinin kapsamının görülmemesi, Ükâsîn'in ve onu takip eden kimselerin hataya düşmesinde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır.

D. İbnü'l-Hümâm'ın Usule Dair İhtilafları

1. Yasaktan Sonra Vârid Olan Emir

İbnü'l-Hümâm'ın mezhepteki genel kabulden ayrıldığı ve onun usule ilişkin ihtilaflarından kabul edilebilecek konuların başında yasaktan sonra vârid olan emir meselesi gelmektedir. Yasaktan sonra gelen emrin mücebinin ne olduğu hususu ulema tarafından tartışılmış ve konu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hanefî mezhebinde genel kabul mutlak emrin mücebinin (hükümü ve muktezası)¹¹² ister yasaktan (hazar) önce olsun isterse sonra olsun vücup olduğu yönündedir. Mezhep metinlerinin bu hususta büyük oranda aynı görüşü paylaştıkları görülmektedir. Serahsî,¹¹³ Pezdevî,¹¹⁴ Semerkandî (ö. 701/1301),¹¹⁵ Sıgnâkî (ö. 714/1314),¹¹⁶ Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330),¹¹⁷ İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra),¹¹⁸ Molla Hüsrev,¹¹⁹ İbn Nuceym (ö. 970/1563),¹²⁰ Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605),¹²¹ Haskefî (ö. 1088/1677)¹²² gibi klasik dönem âlimleri; Şirvânî (ö. 1890)¹²³ ve Hanbelîzâde (1876-1958) gibi yakın dönem müellifleri bu görüşü aktarmışlardır.¹²⁴ Nakledilenlerden anlaşıldığı üzere mezhebin güçlü isimleri tarafından emrin mücebinin vücup olduğu dile

¹¹¹ Buradaki tehir emrin kendisinden değil, (بَعْدَ عَدِّ) zarfından anlaşılmaktadır.

¹¹² Haskefî, *İfâzatü'l-envâr*, 28.

¹¹³ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/19.

¹¹⁴ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/120.

¹¹⁵ Semerkandî, *Cami'u'l-usûl*, 1/67-68.

¹¹⁶ Sıgnâkî, *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*, 1/358.

¹¹⁷ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/120.

¹¹⁸ İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek*, 27.

¹¹⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 55.

¹²⁰ Zeynüddin İbn Nuceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 41-42.

¹²¹ Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu Muhtasari'l-menâr* (Beyrut: Daru Sadır, 2006), 79.

¹²² Haskefî, *İfâzatü'l-envâr*, 27-28.

¹²³ Ahmed Hamdi Şirvânî, *Levâmi'u'd-dekâkik fi tercemeti mecâmi'i'l-hakâik* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 175.

¹²⁴ Hanbelîzâde Muhammed Şakir, *Fıkıh Usûlü* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 66.

getirilirken, Ükâsîn'in "Hanefîlerin çoğunluğunun ibâha" görüşünü benimsediği şeklindeki ifadelerinin yanlış olduğu belirtilmelidir.¹²⁵

Bu konuda da mezhebin ana görüşünün Pezdevî ve Neseî (ö. 710/1310) eksenli olduğunu ve sonraki fakihlerin genel olarak Pezdevî çizgisini devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Mezkûr tavırdaki ortak noktanın emrin mutlak olması yani "karîneden soyutlanmış" olması gerektiği vurgusu ise dikkat çekmektedir. Öte yandan emrin mücebinin ister yasaktan önce isterse sonra olsun "nedb", "ibâha" veya "tevakkuf" olmadığı da açıkça beyan edilmekte ve mezhebin bu görüşleri benimsemediği net bir şekilde dile getirilmektedir.¹²⁶ Bu mevzuda fakihlerin çoğunluğunun da Hanefîlerin görüşünü benimsediği nakledilmektedir. Molla Hüsrev, Mu'tezile'nin çoğunluğunun mutlak emrin "nedb" ifade ettiği görüşünü aldığını, İmam Şâfiî'nin iki kavlimden birisinin bu yönde olduğunu, "ibâha" fikrini İmam Mâlik'in ashabından bazısının kabul ettiğini, "tevakkuf" görüşünü ise Şâfiî fakihlerinden İbn Süreyc'in benimsediğini söyler.¹²⁷ İbn Âbidîn ise bahsi geçen görüşleri ve bu fikirleri benimseyenler hakkındaki daha farklı nakilleri *Nesemâtü'l-eshâr* isimli haşiyesinde sıralamaktadır.¹²⁸

İbnü'l-Hümâm, Hanefîlerin geneli katında kabul gören yasaktan sonra gelen emrin mücebinin vücup ifade ettiği görüşünü "zayıf" olarak takdim etmekte ve kendi zaviyesinden konuyu temellendirmektedir.¹²⁹ Ona göre mutlak emrin mücebi, yasaktan önce neyse tekrar o hale geri döner. Onun bu tutumu talebelerini de etkilemiş ve Şâfiî fakih Zekeriya el-Ensârî (ö. 926/1520) de hocası İbnü'l-Hümâm'ın görüşünü benimsemiştir.¹³⁰ İbnü'l-Hümâm, bu fikre istikra (tümevarım) yoluyla ulaştığını ifade etmektedir. O, bu kaniya varırken zikredilecek olan ayet ve hadislerle istidlalde bulunur. Şöyle ki İbnü'l-Hümâm, bir şey yasaktan önce ne durumda (nedb, ibâha, vücup) ise yasaktan sonra gelen emirle de önceki haline döneceğini ileri sürmektedir. O, bu duruma ﴿وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا﴾ ayetini¹³¹ delil olarak getirmektedir. Ayette ihramdan sonra avlanması emir formunda belirtilse de bunun ihramdan çıkan kimseler için mübah bir durum olduğu

¹²⁵ Ükâsîn, *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadîr*, 88.

¹²⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 54; İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek*, 27; Haskefi, *İfâzatü'l-envâr*, 28.

¹²⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 54.

¹²⁸ Haskefi, *İfâzatü'l-envâr*, 28.

¹²⁹ Emîr Padişah, *Teysîrü't-tahrîr*, 1/345.

¹³⁰ Salim Ögüt, "Emir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/120; Şaban, *İslam Hukuk İminin Esasları: (Usûlü'l-fikh)*, 435.

¹³¹ Mâide 5/2.

bilinmektedir. Yani ihramlı biri (muhrim) isterse avlanır isterse avlanmaz. Dolayısıyla burada yasaktan sonra gelen emirle hüküm önceki hale dönmüştür ki, önceki halde avlanmak mübah olan bir fiildir. Ayrıca bu duruma Hanefî usul eserlerinde zikredilen kurban etleri ve kabir ziyaretlerini de örnek olarak vermek mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber, kurban etlerinin biriktirilmesi ve kabirlerin ziyaret edilmesini gördüğü lüzum üzere yasaklamıştır. Haddizatında kurban etlerini biriktirmek ve kabirleri ziyaret etmek mübahtır. Yasaktan sonra vârid olan emirle ilk haline dönmüştür.¹³²

İbnü'l-Hümâm, bu görüşüne hadisten de delil getirmekte ve benimsediği re'yini güçlendirmektedir. O, ayrıca Hz. Peygamber'in Fatıma bnt. Ebî Hubeş'e hitaben (اغسلي عنك الدم وصلّي) "Elbisenden kanı yıka ve namazını kıl"¹³³ hadisini de delil olarak kullanmaktadır. Bu hadis, Hanefî fakihleri indinde de kabul görmekte ve kaynaklarda yer almaktadır. Söz konusu hadiste, devamlı olarak istihâza kanı gören bir kadının, bu durumda namazı terk edip edemeyeceği sualine karşılık, Hz. Peygamber'in (s.a.v) zikri geçen cevabı verdiği rivayet edilmektedir. İbnü'l-Hümâm, bu hadiste emrin vücup ifade ettiğini söyler. Zira yasaktan önce namaz vacipti ancak hayız kanıyla birlikte o kadına namaz kılması haram oldu. Kadının hayızdan temizlenmesiyle durum emirden önceki hale geri döndü. Dolayısıyla namaz, hayızdan önce o kadına nasıl vacip ise yasaktan sonra vârid olan emirle de önceki halini aldığı İbnü'l-Hümâm tarafından dile getirilmiştir.¹³⁴ Sonraki Hanefî usulcülerinden Bahrülulûm el-Leknevî (ö. 1225/1810) de İbnü'l-Hümâm'ın görüşünü "doğruya yakın" olarak takdim etmektedir.¹³⁵

2. Kıyas ile Tahsis Meselesi

İbnü'l-Hümâm'ın Hanefîlerin genelinden ayrıldığı ikinci bir konu da kıyas ile tahsis mevzusudur. Umum ifade eden lafızların nelerle tahsis edileceği mezhepler arasındaki ihtilafı bahislerdendir. Hanefî mezhebinde âm bir lafzın ibtidaen haber-i vahid ve kıyas ile tahsis edilemeyeceği kabul edilmiştir. Bu husus birçok Hanefî fakih tarafından gerek usul gerekse fûrû eserlerde dile getirilmiştir.¹³⁶ Bu kabul mezhep içerisindeki genel tutumu

¹³² Abdülali Muhammed b. Nizameddin Muhammed Sehâlevî el-Ensârî el-Leknevî, *Fevâtihü'r-rahamât bi-şerhi Müsellemi's-sübût* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1/405.

¹³³ Buhârî, "Hayz", 7.

¹³⁴ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 1/307-308; Emîr Padişah, *Teysîrü't-tahrîr*, 1/346.

¹³⁵ Leknevî, *Fevâtihü'r-rahamât bi-şerhi Müsellemi's-sübût*, 1/405.

¹³⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 154; Ekmeleddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-İnâye* (Daru'l-Fikr, ts.), 5/597-598; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 351;

yansıtmaktadır. Debûsî, konu hakkında Hanefîlere göre âm bir lafzın ibtidaen haber-i vâhid ve kıyas ile tahsis edilemeyeceğini açıkça belirtmekte,¹³⁷ mezkûr görüş Pezdevî'de yer almakta,¹³⁸ Serahsî ise bu görüşü “meşayihin çoğunluğunun” kabulü olarak aktarmaktadır.¹³⁹ Semerkandî, âm bir lafzın tahsis edilmeden önce kıyas ve haber-i vâhid ile tahsis edilemeyeceğini, ancak tahsis edildikten sonra aklî ve eşit olmaları durumunda naklî bir delil ile tahsis edilebileceğini söyler ki, bu durum kendisine kadar olan mezhep çizgisinin de görüşüdür.¹⁴⁰

Nesefî ve Sadruşşerîa'da da aynı çizginin devam ettirildiği görülmektedir.¹⁴¹ Hanefî mezhebinde âm bir lafzın mutlak olarak tahsisinin caiz olmadığı ancak, kat'î olan bir delil ile tahsis edilirse bu durumda kıyas ve haber-i vâhid ile tahsis edilmesinin önünde bir engel bulunmadığı kabul edilmektedir.¹⁴² Hanefî fakihlerinin özellikle âm lafzın tahsisinde ibtidaen haber-i vâhid ve kıyas ile tahsise cevaz vermemelerinin sebebi, âm lafzın medlulüne kat'î şekilde delalet etmesidir. Çünkü Hanefî mezhebinde âm lafzın delaleti kat'î kabul edilmektedir. Halbuki kıyas ve haber-i vâhid zannî delildir ve kat'î olan âm lafzı tahsis edemez. Ayrıca bunun kabul edilmesi durumunda kat'î olan bir nassın, kıyas veya haber-i vâhid gibi zan ifade eden şeylerle o nassın kapsamına dahil olan fertlerden bazılarının kapsam dışında bırakılması hususu gündeme gelmektedir. Nitekim Molla Hüsrev bu noktaya dikkat çekmekte,¹⁴³ ulema arasındaki ihtilafları konu edinen çalışmalarda da bu hususun vurgulandığı görülmektedir.¹⁴⁴

Âm lafızlar hakkında Hanefîlerin genelindeki kabul bu yönde iken, Şâfiîler, âm lafızların medlulüne delaletini zannî kabul ettikleri için ibtidaen haber-i vâhid ve kıyas ile tahsis edilmesinde herhangi bir problem görmezler. Aynı şekilde Semerkant meşayihinin de bu hususta Şâfiî fakihleri gibi düşündükleri kaydedilmekte fakat herhangi bir detay

Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Dâru'l-kitabi'l-islâmî, ts.), 4/145; Zeynüddîn Kasım b. İbn Kutluboğa, *Hulâsatü'l-efkâr şerhu muhtasari'l-Menâr* (Daru İbn Hazm, 2003), 154.

¹³⁷ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 103.

¹³⁸ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/294.

¹³⁹ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/142.

¹⁴⁰ Semerkandî, *Cami'u'l-usûl*, 1/167.

¹⁴¹ İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek*, 76; Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh*, 1/120.

¹⁴² Mahbûbî, *et-Tavzîh fi halli gavâmizi't-tenkih*, 1/120. (لا يخص بالقياس عندنا مطلقا بل إنما يخص إذا)

(خص أولا بدليل قطعي)

¹⁴³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 351.

¹⁴⁴ Mustafa Saîd Hın, *Eserü'l-ihtilâf fi'l-kavâ'idi'l-usûliyye fi ihtilâfi'l-fukahâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 207.

verilmemektedir.¹⁴⁵

Hanefîlerin konu hakkındaki vurgusu iki noktada yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki, âm lafzın kat'î kıyasın zannî olması, ikincisi ise ayetin zan ifade eden kıyasla nesh edilmesi ihtimalidir. Çünkü zannî olan, kat'î olan kuvvetinde olamaz. Eşit derecede olmadıkları için de ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذَكَّرْ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ﴾ ayetini zan ifade eden haber-i vahid ile ve bilerek besmele çekmeyen kimseye kıyasla (unutarak besmeleyi zikretmeyen de dahil edilmesi suretiyle) tahsisi, Hanefîlerce caiz görülmemiştir.¹⁴⁶ Çünkü böyle bir durum İbnü'l-Hümâm'ın da ifade ettiği gibi nesih anlamına gelmektedir.¹⁴⁷

Hanefî fakihlerinin geneli, âm lafzın kıyasla tahsis edilebilmesi için öncesinde sem'î veya aklî muhassıs bir delille tahsis edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Başka bir deyişle Hanefîler, farklı naslardan elde edilen kıyasla (buradaki kıyastan maksat genel bir ilke anlamındadır) âm bir nassın tahsis edilemeyeceğini ifade etmektedir. Önce âm lafzın tahsise elverişli bir muhassıs ile tahsis edilmesi gerektiği, ondan sonra kıyasla bir anlam daraltmasına gidilebileceği dile getirilmiştir.

İbnü'l-Hümâm, Hanefîlerin genelinden tam da bu noktada ayrılmaktadır. Çünkü ona göre âm lafzın bulunduğu nassın, kıyas elde edilerek tahsise gidilmesi ve âm lafzın tahsisinin böyle bir şartla kayıtlanması tasavvur olunamaz. İbnü'l-Hümâm'a göre bu kıyasın muktezasının, nassın sonra olması söz konusu değildir. Zira kıyas ve âm lafzdan elde edilen fertler de o nassın çıkarıldığı için terâhî etmesi mümkün değildir. Terâhî olabilmesi için kıyasın (genel ilkenin) elde edildiği bir zamanın geçmesi gerekir. Hâlbuki bu nas ve nassın elde edilen kıyas aynı anda mevcuttur.¹⁴⁸ Şarih Emîr Padişah da bu noktaya dikkat çeker ve mansûsun ve mansûstan çıkarılan illetin aynı anda var olduğuna şerhinde işaret eder. Devamında ise "Öyleyse muhassıs, o nassın hakikatidir. Kıyas ise ancak o tahsisi ortaya çıkarandır. Hiç şüphe yok ki o nas, âm lafza bitişiktir. Öyleyse ondan önce başka bir muhassıs tasavvur edilemez" diyerek konuyu

¹⁴⁵ Şirvânî, *Levâmi'u'd-dekâkik*, 93.

¹⁴⁶ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/133; Emîr Padişah, *Teyşîrü't-tahrîr*, 3/285.

¹⁴⁷ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 1/251-252.

¹⁴⁸ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 1/287. (وتقييده) أي؛ التخصيص بغيره (بالقبولية) أي؛ بأن يكون قبل.

التخصيص بالقياس كما وقع في عبارة كثيرة (لا يتصور) إذ لا يتصور تراخي مقتضى القياس على المنصوص المخرج منه، عن خروجه (منه، لاشتراكهما حينئذ في العلة المقتضية للخروج بل ولا تراخي المخصص مطلقاً عند المصنف)

netleştirmeye çalışır.¹⁴⁹ İbn Nüceym de bu hususu “vehm” olarak niteler.¹⁵⁰ İbnü'l-Hümâm'ın dile getirdiği bu noktayı Hanefî fakihlerinin düşünmediklerini veya bu hususu gözden kaçırdıklarını söylemek mümkün değildir. Hanefî fakihlerin âm lafzın tahsisinden kastı, âm bir lafzın başlangıçta (ibtidâen) kıyas ile tahsis edilemeyeceği yönündedir. Ancak âm lafız tahsise elverişli başka bir nas ile tahsis edilirse bundan sonra kıyas ile tahsis edilmesinin önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Diğer taraftan mezhepteki yetkinliği ve otoritesi bilinen onlarca fakih ve usulcünün bu hususta ittifakla genel kabulün dışına çıkmamaları konunun belirtilen şekilde telakki edildiğini göstermektedir. İbnü'l-Hümâm'ın Hanefî fakihleri nezdinde kabul gören anlayıştan ayrılması ise onun usuldeki yetkinliği ve içtihadı olarak görülmeye elverişlidir.

3. Hakikat ile Mecazın Cem'i

İbnü'l-Hümâm'ın kurucu imamların görüşlerine muhalif olduğu diğer bir konu da hakikat ile mecazın cem'i meselesidir. Hakikat ile mecazın cem'i olarak bilinen konu, Hanefî ve Şâfiîler arasındaki önemli ayrım noktalarındandır. Mezhepler kendi metodolojileri içerisinde bu meseleye dair görüşlerini beyan etmişlerdir. Hanefî mezhebinde bir kelimedede aynı anda hakikî ve mecazî mananın kastedilerek kullanılması imkânsız görülürken, İmam Şâfiî ve Şâfiî fukahasının çoğunluğu¹⁵¹ nazarında hakikat ile mecazın cem'i mümkün kabul edilmiş ve bu görüş Şâfiî usul eserlerinde ele alınarak temellendirilmeye çalışılmıştır.¹⁵²

Hanefî mezhebinde bir lafzın aynı anda hem hakikat hem de mecaz anlamının kastedilerek kullanılması imkânsız (müstehîl) kabul edilmiştir.¹⁵³ Bu tutum, aynı zamanda mezhep fakihlerinin genel kabulünü yansıtmaktadır. Nitekim mezhebin fukaha ve memzûc metoduyla yazılan birçok eserinde de bu görüşe yer verilmiştir.¹⁵⁴ Hanefî mezhebinin

¹⁴⁹ Emîr Padişah, *Teysîrü't-tahrîr*, 1/322. (فالمخصص حقيقة ذلك النص، والقياس إنما هو مظهر لذلك التخصيص،) (ولا شك أن ذلك النص مقارن للعام، وإذن لا يتصور مخصص آخر قبله)

¹⁵⁰ İbn Nüceym, *Lübbü'l-usûl*, 100.

¹⁵¹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 229; İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek*, 110; Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî, *Zübdetü'l-vüsûl ila umdeti'l-usûl* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2008), 36; Haskefî, *İfâzatü'l-envâr*, 101.

¹⁵² Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî Sem'ânî, *Kavâtu'u'l-edille fi'l-usûl* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/279; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* (Dâru'l-kütübî, 1994), 2/399 vd.

¹⁵³ Haskefî, *İfâzatü'l-envâr*, 101.

¹⁵⁴ Siğnâkî, *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*, 2/1019; İbn Melek, *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek*, 110; İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, 2/24; İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*,

teşekkülünden bu tarafa hakikat ile mecazın aynı anda tek bir kelimedede cem' edilemeyeceği kabul edilmiş ve eserlerdeki fikhî mesail de bu tasavvur üzerinden şekillenmiştir.¹⁵⁵

Hanefî fakihleri bu hususta hakikat ve mecazın cem'ini bir kimse üzerindeki elbiseye benzetmişlerdir. Nasıl ki bir kişi üzerindeki elbisenin aynı anda hem onun mülkü hem de ödünç (âriyet) alınmış bir giysi kabul edilmesi imkânsız ise bir kelimedede de aynı anda hem hakikat hem de mecazın birlikte olması olanaksız kabul edilmiştir.¹⁵⁶ Ancak İbnü'l-Hümâm, mezhepteki bu kabulden farklı bir tavır sergilemiştir. O, lügat itibariyle olmasa bile aklen tek bir kullanımda (ıtlak) hüküm açısından hem hakikî hem de mecazî mananın kastedilmesini mümkün görmüştür. İbnü'l-Hümâm, bu görüşünden müfred olan kelimeleri istisna etmiştir.

Hanefî mezhebinde bir kelimedede tek bir ıtlakta hakikat ve mecazın gerek lügat gerekse aklen ceminin caiz görülmediğini İbn Nüceym eserinde nakleder.¹⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, Gazzâlî ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin de tek bir kelimedede aynı anda hakikat ve mecazî kullanımı lügat açısından olmasa bile aklen mümkün gördüklerini aktarır.¹⁵⁸ Ancak İbnü'l-Hümâm'a göre müfred kelimeler dışındaki tesniye ve cemi lafızlar müteaddit manaları barındırdığı için gerek aklen gerekse lügat açısından aynı anda hem mecazî hem de hakikî mananın irade edilmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır. İbnü'l-Hümâm, görüşünü Arapların fasih kelimelerinden örnekler vermek suretiyle desteler. O, eserinde (القلم أحد اللسانين) "Kalem, iki lisandan birisidir" ve (الخال أحد الأبوين) "Dayı, ebeveynden birisidir" misallerine yer verir. Tesniye örneklerinde görüldüğü gibi "lisan" mecazî anlam olarak "kalem", hakikî manasında ise "organ" kabul edilmiştir. Aynı şekilde "ebeveyn" lafzı, "baba" anlamında hakikat manasında kullanılmış, "dayı" da ise mecaz anlam kast edilmiştir. Bu ise müteaddit manaların (hakikat ve mecaz) tesniye lafızlarda cem' edilmesine örnektir. Dolayısıyla bu lafızlarda tek bir istimalde hem

150; Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh*, 1/161; Kirmastî, *Zübdetü'l-vüsûl ila umdeti'l-usûl*, 36.

¹⁵⁵ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414), 7/184; Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'î' fî tertîbi's-şerâ'î'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 4/71; Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekâik* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1314), 1/345, 3/180; Bâbertî, *el-İnâye*, 6/489.

¹⁵⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 7/184, 30/291; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/760; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/175; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/47; Haskefî, *İfâzatü'l-envâr*, 101.

¹⁵⁷ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*, 151.

¹⁵⁸ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 2/24.

hakikî hem de mecazî mananın kullanıldığı dile getirilmektedir.¹⁵⁹ Burada İbnü'l-Hümâm'ın tesniyeye örnek verdiği halde cemilere misal getirmemesi dikkat çekmektedir. Ancak onun ifadelerinin hem tesniye hem de cemi lafızlara şamil olduğunu ifade etmek gerekmektedir.¹⁶⁰ Onun tarafından konuya dair verilen örnekler, şarihlerce açıklanmaya çalışılmış,¹⁶¹ İbn Nüceym ise konuyu daha farklı açılardan ele almıştır.¹⁶² Öte yandan bu meselede İbnü'l-Hümâm'ın Hanefî mezhebindeki ana görüşlerden farklı bir fikir benimsemesine ve bunu temellendirmeye çalışmasına, ne İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474) ne de Emîr Padişah (ö. 987/1579) tarafından herhangi bir itiraz getirilmeden mutlak kabul ile takdim edilmektedir.¹⁶³ İbn Nüceym'in de bu hususta İbnü'l-Hümâm'ın görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.¹⁶⁴ Bu açıdan İbnü'l-Hümâm'ın kendisinden sonraki usulcülerini bu anlamda etkilediğini söylemek mümkündür.

Görüldüğü üzere İbnü'l-Hümâm'ın bu konudaki tavrı Hanefî mezhebinin genel kabulünden oldukça farklıdır. Nitekim onun bu tutumuna "Bu görüş, ne Hanefîlerin yaklaşımında olduğu gibi mutlak nefy ne de Şâfiîlerin telakki ettikleri gibi mutlak kabulün dışında, her iki bakış açısını da kayıtlar mahiyette farklı, üçüncü bir yaklaşım olduğu aşikârdır" denilmek suretiyle işaret edilmiştir.¹⁶⁵

Sonuç

Hanefî mezhebinin kurucu imamlarına usul meselelerinde muhalefet olmadığı görüşü baskındır. Ancak müteahhir dönem bazı Hanefî fakihlerinin usul meselelerinde mezhepte hâkim olan anlayıştan farklı görüş ortaya koydukları görülür. Bu bağlamda Hanefî mezhebinin bölgesel hukuk okulları içerisinde farklı görüş dile getiren âlimler göze çarpar. İbnü'l-Hümâm da bu anlamda mezhebin genel kabul gören usul anlayışından farklı bir yaklaşım ortaya koyan ve muhalif birtakım görüşler ileri sürenlerden birisidir. Onun

¹⁵⁹ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 2/24.

¹⁶⁰ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 2/24. (فيصح لغة) أيضا (لتضمنه) أي؛ غير المفرد (المتعدد).

¹⁶¹ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 2/24; Emîr Padişah, *Teysîrü't-tahrîr*, 2/37.

¹⁶² İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*, 150-151.

¹⁶³ İbnü'l-Hümâm'ın konu hakkındaki görüşü İbn Emîru Hâc tarafından (ونحن قد جوزنا الجمع)

ifadeleriyle şerh edilmekte, aynı ifadelerin Emîr Padişah tarafından da nakledildiği görülmektedir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 2/26; Emîr Padişah, *Teysîrü't-tahrîr*, 2/40.

¹⁶⁴ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*, 151.

¹⁶⁵ Ünal Şahin, "Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan 'Mecazın Umûmu', 'Umûmu'l-Mecaz' ve 'Hakikat ile Mecazın Cem'i' İstilahlarının Kavramsal Analizi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2023), 214.

fürû-ı fıkıh da olduğu gibi usul-i fıkıhta da mezhebin kurucu imamlardan bu yana kabul gören genel yaklaşımdan ayrıldığı konular bulunur. İbnü'l-Hümâm'ın görüşleri dikkate alındığında Hanefî mezhebinin usul meselelerinde kurucu imamlara muhalefetin vaki olduğu anlaşılmaktadır.

Hanefî mezhebinde mezhebin ana ilkelerini yansıtan belli konularda (Hanefîlerde âm lafzın medlulüne kesin olarak delalet etmesi gibi) ittifak mevcuttur. Ancak mezhebin mutlak kabul görmüş genel prensipleri dışında tikel meselelerde mezhep içi fukahanın ihtilafı görülür. İbnü'l-Hümâm'ın da mezhepte istikrar bulan görüşlerden farklı fikir benimsediği ve “tercih içtihadı”nda bulunduğu birçok mesele de bulunur. Bu tercihler, delilin güçlü bulunması ve konuya hakimiyet sağlanmasından sonra gerçekleşmekte ve zımnında içtihat ameliyesini barındırmaktadır. Söz konusu meselelerin dilsel bahisler veya “ezmânın tagayyürü” kapsamına dahil olacak mevzular olmadığı belirtilmelidir. Bu durum bize mezhep içerisinde sonraki dönem fakihlerinin kurucu imamlardan farklı yönde görüş beyan ettiklerini de göstermektedir. Ayrıca ilmî yeterliliğini kazanabilen kimseler için de bu alanın açık olduğu ve içtihadın devam ettiği anlamına gelmektedir.

İbnü'l-Hümâm'ın bu içtihatları hakkında ulemanın açıklamalarda bulunduğu, entelektüel zeminde de ele alınarak tartışıldığı görülür. Bazı çalışmalarda, onun ihtilafları arasında sayılan konuların hepsinin usule ilişkin muhalefet olmadığı ifade edilmelidir. Diğer taraftan İbnü'l-Hümâm'ın mezhepten ayrılan bazı görüşlerinin, kendisinden önce ulema tarafından tartışıldığı ve o fikri benimseyen kimselerin bulunduğu da görülmektedir. Bu gibi durumlarda onun tercih içtihadında bulunduğu ve delilini daha kuvvetli bulması sebebiyle o görüşü benimsediği anlaşılmaktadır. Tüm bunlarla birlikte onun bazı hususlarda kurucu imamlardan farklı içtihatla bulunduğu da müşahede edilmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun hakkında dile getirilen muhalefetler arasında üç meselede içtihatla bulunduğunu ve Hanefî mezhebinde genel kabul gören anlayıştan farklı bir görüş dile getirdiğini söylemek mümkündür. Buna göre İbnü'l-Hümâm, yasaktan sonra varid olan emir, kıyas ile tahsis ve hakikat ile mecazın cem'i meselelerinde Hanefî mezhebinin genel kabullerinden farklı kanaat ortaya koymakta ve bunları temellendirmeye çalışmaktadır. İbnü'l-Hümâm'ın usul konularında kurucu imamlardan farklı içtihatla bulunması onu mezhep dışına çıkarmamaktadır. Ayrıca mezhepte istikrar bulmuş olan görüşe muhalif olması nedeniyle dikkate alınmaması gerektiğine dair nakiller de bu anlamda oldukça dikkat çekmektedir. Bu tutum mezhepte istikrar bulan görüşlerden ayrılma

olmaması adına önem taşımaktadır.

Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları:

Fikir: ÜŞ; **Kavramsallaştırma:** ÜŞ; **Literatür Taraması:** ÜŞ; **Veri Toplama:** -; **Veri İşleme:** -; **Analiz:** -; **Yazma – orijinal taslak:** ÜŞ; **Yazma – inceleme ve düzenleme:** ÜŞ.

3. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

4. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

APAYDIN, H. Yunus. *Din ve Fıkıh Yazıları*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2018.

ATAR, Fahreddin. *Fıkıh Usulü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

AYNÎ, Mehmed Fıkhî el-. *Risâle fî edebi'l-müftî*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2018.

BÂBERTÎ, Ekmeleddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-. *el-İnâye*. Daru'l-Fikr, ts.

BARDAKOĞLU, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

BAYDER, Osman. "Bedreddin eş-Şuhâvî'nin et-Tırâzu'l-Müzheb Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* II/1 (2019), 211-257-257.

BAYDER, Osman. *Kurucu İmama Muhalefetin İmkan ve Sınırı Hanefî Mezhebi Örneği*. Maarif Mektepleri, 2018.

BEDİR, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu : Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII*.

Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

- BİLİK, Abdurrahim. *Fıkıhın Bir Alt Disiplini Olarak İlmü'l-hilaf*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- BİLMEN, Ömer Nasûhî. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.
- BUHÂRÎ, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-. *Keşfü'l-esrâr*. Dersâdet: Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniye, 1308.
- CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *el-Fusûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 1985.
- CİCİ, Recep. "Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* III/5 (2005), 215-248.
- CİHAN, Ravza. *İbnü'l-Hümam'ın Fethu'l-Kadir Adlı Eserinin Metot ve Muhteva Açısından İncelenmesi (Kitabü'n-Nikah Örneği)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- CÜRCÂNÎ, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- DEBÛSÎ, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-. *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- DİHLEVÎ, Şah Veliyyullah Ahmed b Abdirrahîm Fârûki ed-. *el-İnsâf fi beyâni esbâbi'l-ihtilâf*. Daru'n-nefâis, 1406.
- EBÛ'L-HÂC, Salah Muhammed Salim. "el-İntikâdât alâ Tabakâti İbn Kemâl Bâşâ". *Usûl: İslam Araştırmaları* 24 (2015), 105-130.
- EMÎR PADİŞAH, Muhammed b. Mahmûd Buhârî. *Teyisîrüt-tahrîr şerhi ala kitâbi't-tahrîr*. Mustafa el-Babi el-Halebi, 1931.
- FENÂRÎ, Muhammed b. Hâzma b. Muhammed er-Rûmî el-. *Fuşûlu'l-Bedâi' fi 'Usûli's-Şerâ'i'*. thk. Muhammed Huseyn Muhammed Hâsen İsmâil. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ya'qûb el-. *Beşâ'iru Zevî't-Temyîz fi Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Muhammed 'Alî en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ, ts.
- GAZNEVÎ, Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *el-Hâvi'l-kudsî (fi fûrû'i'l-fikhi'l-Hanefî)*. Dımaşk #Beyrut : Dârü'n-Nevâdir, 2011.
- GÜNDÜZ, Selman. *İbnü'l-Hümâm'ın Mezhebe Muhalif Görüşleri ve Tercihleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- HASKEFÎ, Alaeddin Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî el-. *İfâzatü'l-*

- envâr ala usûli'l-Menâr (Haşiyetu Nesemâtü'l-eshâr'la birlikte)*. Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1418.
- HAZNE, Heysem. *Tatavvuru'l-fikri'l-usûli'l-Hanefî*. Amman: Darü'r-Razi, 2007.
- HİN, Mustafa Saîd. *Eserü'l-ihtilâf fi'l-kavâ'idi'l-usûliyye fî ihtilâfi'l-fukahâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî. *Mecmûatu Resâli İbn Âbidîn*. Şirket-i Sahife-i Osmaniye, 1320.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut-İstanbul: Daru'l-Fikr-Kahraman Yayınları, 1992.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî. *Ukûdu resmi'l-müftî*. Suriye: Matbaatü'l-maarif, 1301.
- İBN EMÎRU HÂC, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1316.
- İBN KUTLUBOĞA, Zeynüddîn Kasım b. *Hulâsatü'l-efkâr şerhu muhtasari'l-Menâr*. Daru İbn Hazm, 2003.
- İBN MELEK, İzzeddin Abdüllatif b. Abdülaziz b. Eminateddin. *Şerhü'l-Menâr li-İbni'l-Melek (İbnü'l-Aynî şerhiyle birlikte)*. İstanbul: Salah Bilici, 1292.
- İBN NÜCEYM, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısri el-Hanefî. *Lübbü'l-usûl*. İstanbul: Vakfı'd-Diyaneti't-Türkiyye Merkezü'l-Buhusü'l-İslamiyye (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020.
- İBN NÜCEYM, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Dâru'l-kitabi'l-islâmî, ts.
- İBN NÜCEYM, Zeynüddin. *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2001.
- İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid. *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh el-Câmi beyne Istılahayi'l-Hanefiyye ve's-Şâfiyye*. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1932.
- İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid. *Fethü'l-kadîr*. Beyrut: Darü'l-fikr, ts.
- İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid. *Zâdü'l-fakîr*. Medine-Beyrut: Darü's-Sirac-Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2013.
- İNANIR, Ahmet. "İbn Kemal'in Tabakatü'l-Fukahası ve Değerlendirilmesi" 37 (2012), 65-86.
- İSFAHÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb. *Müfredâtu*

- elfâzi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-kalem-Dâru's-şâmiye, 2002.
- KARAMAN, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- KÂRÎ, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-. *Şerhu Muhtasari'l-menâr*. Beyrut: Daru Sadır, 2006.
- KÂSÂNÎ, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-. *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- KAYA, Eyyüp Said. *Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- KAYA, Yakup. *İbnü'l-Hümâm'ın İbâdetler Alanındaki Görüşleri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- KEFEVÎ, Eyyub b. Musa el-Hüseyni Ebü'l-Bekâ el-. *Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- KEVSERÎ, Muhammed Zahid b. el-Hasan. *Hüsnu't-tekâdî fi sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kadî*, 1948.
- KEVSERÎ, Muhammed Zahid. *Lemahâtü'n-nazar fi sîreti'l-İmâm Züfer*. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- KİRMASÎ, Yusuf b. Hüseyin el-. *Zübdetü'l-vüsûl ila umdeti'l-usûl*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2008.
- KOCA, Ferhat. "İbnü'l-Hümâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/87-90. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- LEKNEVÎ, Abdülali Muhammed b. Nizameddin Muhammed Sehâlevî el-Ensârî el-. *Fevâtihü'r-rahamût bi-şerhi Müsellemi's-sübût*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- LEKNEVÎ, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- LEKNEVÎ, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâli'u'l-Câmi'a's-sagîr*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1990.
- MAHBÛBÎ, Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes'ud b. Mahmûd el-Buhârî el-. *et-Tavzîh fi halli gavâmizi't-tenkîh*. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiiyye, ts.
- MERÂĞÎ, Abdullah Mustafa el-. *el-Fethü'l-mübîn fi tabakâti'l-usûliyyîn*. Kahire: Abdülhamid Ahmed Hanefi, ts.
- MERCÂNÎ, Şehabeddin b. Bahaüddin b. Sübhânî el-Kazânî el-. *Nâzûratü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ ve in lem yeğibi's-şafak*. İstanbul-Amman: Darü'l-Hikme-Darü'l-Feth, 2012.
- MOLLA HÜSREV. *Mir'âtü'l-usûl şerh-i Mirkâti'l-vüsûl (Tarsûsî Haşiyesiyle*

- birlikte*). İstanbul: Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.
- OSMANÎ, Muhammed Taki. *Usûlü'l-iftâ ve âdâbuhû*. Mektebetü Maârifî'l-Kur'an, 2011.
- ÖĞÜT, Salim. "Emir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ÖZEN, Şükrü. "Hilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/527-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- ÖZEN, Şükrü. "Kemalpaşazâde (Fıkhî Görüşleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/240-242. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- ÖZER, Hasan. "Hanefî Fakîhi Molla Hüsrev'in (885/1480) Fıkıh Usûlüne Ait Bir Risâlesi:" *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 8 (2006), 271-284.
- ÖZER, Hasan. "İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 353-374.
- SAVA PAŞA. *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt*. çev. Baha Arıkan. Ankara: Yeni Matbaa, 1955.
- SEHÂVÎ, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b Abdirrahmân b Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-hayat, ts.
- SEM'ÂNÎ, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî. *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- SEMERKANDÎ, Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ahmed. *Mîzânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl fi usûli'l-fıkh*. Katar: Matbaatü't-davha, 1984.
- SEMERKANDÎ, Rükneddin Ubeydullah es-. *Cami'u'l-usûl fi beyâni'l-kava'idi'l-Hanefiyye ve's-Şafiiyye fi usûli'l-fıkh*. İstanbul: Vakfı'd-Diyaneti't-Türkiyye Merkezü'l-Buhusü'l-İslamiyye (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020.
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1414.
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Usûlü's-Serahsî*. Beyrut: Darü'l-Marife, ts.
- SİĞNÂKÎ, Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc es-. *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*. ed. Muhammed Seyyid Gânat. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- SÜYÛTÎ, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fađl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye,

ts.

ŞABAN, Zekiyüddin. *İslam Hukuk İminin Esasları: (Usûlü'l-fıkh)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

ŞAHİN, Ünal. "Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan 'Mecazın Umûmu', 'Umûmu'l-Mecaz' ve 'Hakikat ile Mecazın Cem'i' İstilahlarının Kavramsal Analizi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2023), 191-228.

ŞAHİN, Ünal. *İmam Züfer ve Usul Anlayışı*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

ŞAKİR, Hanbelîzâde Muhammed. *Fıkıh Usûlü*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.

ŞİRVÂNÎ, Ahmed Hamdi. *Levâmi'u'd-dekâkik fi tercemeti mecâmi'i'l-hakâik*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

TEFTÂZÂNÎ, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-. *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

UĞUR, Seyit Mehmet. "Abdülganî b. İsmail en-Nablu's'nin 'el-Cevâbü's-Şerîf li'l-Hazreti's-Şerîfe fi Enne Mezhebe Ebî Yûsuf ve Muhammed Hüve Mezhebü Ebî Hanîfe' İsmi Risalesinin Tahkik ve Tahlili". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 601-633.

UĞUR, Seyit Mehmet. *Hanefilerde Mezhep İçi Tercih ve Usulü*. İstanbul: İFAV (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), 2019.

ÛKÂSİN, Kemal. *el-Kavâidü'l-usûliyye fi kitâbi Fethi'l-kadîr*. Cezayir: Cezayir Üniversitesi Külliyyetü'l-ulûmu'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2005.

ÛŞÎ, Ebû Muhammed Siraceddin Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman el-. *el-Fetâva's-sirâciyye*. Dârü'l-Ulum Zekeriyya, 2011.

YAMAN, Ahmet. *Fetva Usulü ve Adabı*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2019.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-. *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fıkh*. Dârü'l-kütübî, 1994.

ZEYLAÎ, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen ez-. *Tebyînü'l-hakâik fi şerhi Kenzi'd-dekâik*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1314.

IS IT POSSIBLE FOR THE HANAFI JURISPRUDENTS OF THE LATER PERIOD TO DISAGREE WITH THE FOUNDING IMAMS?: AN EXAMINATION SPECIAL TO IBN AL-HUMAM

 Ünal ŞAHİN^a

Extended Abstract

After the Hanafi madhhab completed its formation, regional schools emerged within the sect. These schools are Iraq, Mâverâünnehr (Transoxiana), Samarkand, Bukhârâ and Egypt. There are many prominent scholars within these schools of law of the Hanafi madhhab. One of them is undoubtedly the Turkish-born Ibn al-Humâm. He was one of the leading figures of the Hanafi madhhab in a region of Egypt where Shafi'i jurists were concentrated. His works were not surpassed in later periods and he left his mark on the field, especially with his commentary on al-Hidâyah, *Fath al-Qadîr*, and his procedural work *al-Tahrîr*. This study will discuss the possibility of the late Hanafî jurists' opposition to the founding imams and will examine some of Ibn al-Humâm's views on *usul*. As is known, the procedural rules of the Hanafî madhhab were established by later jurists in line with the views of the founding imams. Although there are differences among the jurists in the principles determined, it is possible to speak of unanimity on the main issues that are considered the basic assumptions of the madhhab.

Ibn al-Humâm wrote many works in different branches of science. However, it can be said that he was more prominent in the fields of fiqh and kalam. In the studies on him in the modern period, it is noticeable that the activities in these two fields are quite intense. The fact that Ibn al-Humâm was a powerful scholar had a profound impact on the successor Hanafî jurists. The fact that he is considered to be one of the powerful figures in the field of fiqh raises the question of which layer of mujtahids he categorically belongs to.

^a Asst. Prof., Artvin Çoruh University, unalsahinn29@gmail.com

However, the absence of such a classification within the Hanafī madhhab until Ibn Kamal Pasha (d. 940/1534) resulted in the absence of any mention of Ibn al-Humām's place in this classification. There is disagreement as to which stratum Ibn al-Humām belongs to in Ibn Kamāl Pasha's aforementioned classification. For instance, Ibn Nujaym (d. 970/1563) is reported to have counted Ibn al-Humām among the people of preference. Ibn Ābidīn (d. 1252/1836) states that Ibn al-Humām reached the level of ijtihād according to many people. Leknawī (1848-1886), although he clarifies this situation, considers Ibn Ābidīn's assessment as "an appropriate statement". In particular, it is understood that the statements of Sahavī (d. 902/1497), one of Ibn al-Humām's disciples, such as "If it were not for the prolonged illnesses that afflicted his body, he would certainly have reached the degree of absolute ijtihad" had an impact on the scholars. As a matter of fact, al-Marāḡī (1881-1945) reports that there were those among the ulema who accepted that Ibn al-Humām had reached the degree of absolute ijtihād.

The predominant view is that there was no opposition to the founding imams of the Hanafi madhhab on procedural matters. However, it is observed that some later Hanafī jurists expressed different views on procedural issues from the prevailing understanding of the sect. In this context, within the regional legal schools of the Hanafī madhhab, scholars who expressed different opinions stand out. In this sense, Ibn al-Humām is one of those who put forward a different approach from the generally accepted procedural understanding of the madhhab and put forward some opposing views. In *usul al-fiqh*, as in *furu al-fiqh*, there are issues in which he diverges from the general approach that has been accepted since the founding imams of the madhhab. When Ibn al-Humām's views are taken into account, it is understood that the Hanafī madhhab was in opposition to the founding imams in procedural matters.

In the Hanafī madhhab, there is unanimity on certain issues that reflect the main principles of the madhhab (such as the definite reference of the *umum* to its *medlul*). However, there is disagreement among the jurists within the sect on specific issues other than the general principles of the sect, which are accepted as absolute. Ibn al-Humām also has a number of issues in which he adopted opinions that differed from the sect's consistent views and engaged in "preferential ijtihād". These choices are made after the evidence is found to be strong and the subject is mastered, and they involve the practice of ijtihad. It should be noted that these issues are not linguistic issues or issues that can be included in the scope of "changing times". This situation also shows us that later jurists within the sect expressed different opinions from

the founding imams. It also means that this area was open for those who were able to gain scientific competence and that ijtihād continued.

As far as we have been able to determine, it is possible to say that he made ijtiḥād in three issues among the opposition voiced against him and expressed an opinion different from the generally accepted understanding in the Hanafī madhhab. Accordingly, Ibn al-Humām's opinions differ from the Hanafī madhhab's general assumptions on the issues of the imperative after the prohibition, allocation by syllogism, and the juxtaposition of truth and metaphor, and he tries to justify them. Ibn al-Humām's jurisprudence differing from that of the founding imams on procedural issues does not exclude him from the sect. In addition, the reports that it should not be taken into consideration because it is contrary to the opinion that has been stabilized in the sect are also very noteworthy in this sense. This attitude is important in order not to deviate from the views that have found stability in the sect.

Keywords: Islamic Law, Founding Imam, Ibn al-Humam, Procedure, Opposition.

Peer-review: External, Independent.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Author Contributions:

Concept: ÜŞ; **Conceptualization:** ÜŞ; **Literature Search:** ÜŞ; **Data Collection:** -; **Data Processing:** -; **Analysis:** -; **Writing – original draft:** ÜŞ; **Writing – review & editing:** ÜŞ.

3. Ethics approval:

Not applicable.

4. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

5. Competing interests:

The author declares no competing interests.

